

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)

Kos, H.A.

Citation

Kos, H. A. (2009, June 24). *Van meenten tot merken : een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise merken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14523>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van meenten tot marken

Op het omslag: Ferdinand Hart Nibbrig (1866-1915), *Larensche typen*, olie op canvas, ca 1910.

Van meenten tot marken

*Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling
van de Gooise marken en de gebruiksrechten
op de gemene gronden van de Gooise markegenoten
(1280-1568)*

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op woensdag 16 december 2009
klokke 11.15 uur

door

HENDRIK ANTONIUS KOS
geboren te Laren
in 1969

Promotiecommissie:

promotor: Prof.dr. P.C.M. Hoppenbrouwers
overige leden: Prof.dr. B.J.P. van Bavel (Universiteit Utrecht)
Prof.dr. J.A. Mol
Dr.ir. G.J.H. Bieleman (LU Wageningen)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Inleiding: de haas van Vos	11
De Gooise marken en de markegenoten: een beknopte geschiedenis	12
Doel en opzet	14
Vragen	15
Uitgangspunten	16
<i>Het historisch onderzoek naar marken</i>	<i>16</i>
<i>De oorsprong van de Gooise marken</i>	<i>18</i>
<i>Marke of meent?</i>	<i>18</i>
<i>Gemene gronden en hun gebruik in Nardinclant / Gooiland</i>	<i>19</i>
Sociaal-economische schets: Gooiland 968-1568	22
<i>De Enquete (1494) en Informatie (1514)</i>	<i>23</i>
<i>Huizen</i>	<i>23</i>
<i>Hilversum en Bussum</i>	<i>24</i>
<i>Laren en Blaricum</i>	<i>25</i>
<i>Naarden</i>	<i>25</i>
<i>De kohieren van de tiende penning (1543-1564)</i>	<i>26</i>
<i>Huizen</i>	<i>27</i>
<i>Hilversum en Bussum</i>	<i>27</i>
<i>Laren en Blaricum</i>	<i>28</i>
<i>Naarden</i>	<i>28</i>
<i>De omvang van de boerenbedrijven</i>	<i>28</i>
<i>Omvang bouwland en gemene gronden in de periode 1494-1561</i>	<i>29</i>
De Gooise marken in de geschiedschrijving	29
<i>Categorie 1: 1837-1898</i>	<i>31</i>
<i>Categorie 2: circa 1900-1912</i>	<i>32</i>
<i>Categorie 3: 1926-1968</i>	<i>34</i>
<i>Categorie 4: 1968-2007</i>	<i>36</i>
Bronnen	38
<i>Archief van de Vergadering en de Vereniging van Stad en Lande van Gooiland</i>	<i>39</i>
<i>Oud Archief Naarden: de privilegeboeken van de stad Naarden</i>	<i>40</i>
<i>Archief van de Graven van Holland 1189-1581 (circa 1650)</i>	<i>40</i>
<i>Archief Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen</i>	<i>40</i>
<i>De collecties Albertus Perk</i>	<i>40</i>
<i>Koptiendenarchief</i>	<i>41</i>
<i>Belangrijke gedrukte bronnen</i>	<i>41</i>
 Hoofdstuk 1.	
De oorsprong en wording van de Gooise marken	43
De hof van Elten en zijn exploitatieregime	46
<i>Eltense onvrijheid</i>	<i>47</i>
<i>Domaniale relictten</i>	<i>48</i>
<i>De curtis Nardinclant in de twaalfde en dertiende eeuw</i>	<i>49</i>
<i>De hofstede (casa indominicata / curia / herenhof) van Elten</i>	<i>50</i>
De heren van Amstel	52
<i>Gijsbrecht IV van Amstel verliest Vreeland en Nardinclant</i>	<i>53</i>
1280: de overdracht van Nardinclant aan het graafschap Holland	55
<i>Het rechtskarakter van de overdracht</i>	<i>56</i>
<i>De nasleep; Floris versus Gijsbrecht IV van Amstel</i>	<i>61</i>
<i>Nog een pachtovereenkomst: de Katentol</i>	<i>62</i>

De goede luden van Gooiland	64
<i>Problemen over het veen tussen Gooiland en Eemnes: 1330-1340</i>	66
De eerste schaarbrief: 1403-1404	68
<i>De 'markevormers'</i>	70
Conclusie	72

Hoofdstuk 2.

De schaar- en bosbrieven:

het management van de Gooise marken (1364-1568)	75
De overlevering van de schaarbrieven	77
De overlevering van de bosbrieven	78
Bepalingen betreffende het bestuur en de rechtspraak	79
<i>De gerechtigden</i>	81
<i>De criteria</i>	82
<i>Uut elken huse</i>	83
<i>Veldslag</i>	84
<i>De eigenerfde Gooiers en het bos</i>	87
<i>De deur dicht voor het Sticht</i>	90
<i>Schaarrecht aan geestelijke instellingen</i>	91
<i>Weduwen, weduwnaren en wezen; de nabestaanden</i>	91
<i>Van weeskind tot gerechtigde</i>	92
<i>De onbegeven kinderen</i>	95
<i>Continuïteit?</i>	95
<i>In de beek geduwd</i>	98
<i>Verbeurdverklaring</i>	99
<i>De houtvesters</i>	100
<i>Wie mocht bekeuren?</i>	101
<i>Verlies van gerechtigheid</i>	103
<i>Verhuur</i>	103
Bepalingen betreffende het gebruik van de gemene gronden	104
<i>De meenten: de bepaling van de omvang van de schaar</i>	104
<i>De houttijd in het bos</i>	105
<i>Koeien en paarden</i>	106
<i>De heiden: over de schapenhouderij</i>	108
<i>De bevreder weyde</i>	109
<i>De ossen, ganzen en duiven</i>	110
<i>Over turfsteken en grasmaaien</i>	111
<i>Plaggen maaien en 'scaren' rapen</i>	112
<i>Het graven van leem</i>	112
<i>Scharen bij de gunst</i>	113
Bepalingen betreffende de buurschap	113
<i>De bestuurlijke indeling van Gooiland</i>	114
<i>De nederzettingen</i>	114
De heren van Nijenrode	116
De betekenis van de schaar- en bosbrieven	118
Conclusie	120

Hoofdstuk 3.

Eenheid naar buiten, veelheid van binnen?

Conflicten over de schaar- en bosbrieven (1500-1600)	125
Tragiek, drama en paradox	125
De verhouding tussen de heren van Nijenrode en de graven van Holland	127
<i>De getuigenverklaringen van 1531 en 1534</i>	131
<i>Het einde van Willem Turck</i>	132
Van 1404 naar 1442; van een naar twee	133
<i>Ondeelbaarheid</i>	134
1455: de derde schaarbrief	135
<i>De venen</i>	136

Problemen over de schapenhouderij: 1516-1521	138
Een minzaam akkoord	140
De verlaging van de schaar: 1546-1548	142
Geen tragedie, geen paradox en geen drama	145
Conclusie	147

Hoofdstuk 4.

Wie is de baas? De processen voor het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen (1455-1478)

De landwinning	151
Eigendom en regaal	153
Drie processen: vele aanleidingen en één oorzaak	154
<i>De kwestie over het bos</i>	155
<i>De turfkwestie</i>	157
<i>Het proces van de eeuw: de kwestie over de gemene gronden</i>	160
<i>Niets aan de hand ... of juist wel?</i>	162
<i>Elten wordt erbij gehaald</i>	163
<i>Het vonnis</i>	164
<i>De drie processen: recapitulatie</i>	165
1474: voor de Grote Raad van Mechelen	166
<i>De kwestie over de gemene gronden</i>	167
<i>Ontvangst van het vonnis: de praktijk</i>	170
<i>1478: Maximiliaan</i>	171
Conclusie	171

Hoofdstuk 5.

De grenzen: de afbakening van de marke (1404-1568)

De noordgrens: Almere en de Zuiderzee	174
<i>De naamsverandering</i>	176
<i>Naarden</i>	177
<i>De oorkonde uit 1351 of de verplaatsing</i>	177
<i>De oorkonden uit 1353 en 1355 of de stadsvrijheid en de stadsrechten</i>	179
<i>1396-1404: de stad rukt op</i>	180
Het Sticht: de oost- en zuidgrens	183
<i>De oostgrens</i>	183
<i>Eemnes</i>	183
<i>De Vuursche: Hollands of Utrechts?</i>	186
<i>Grof geweld</i>	187
<i>De Blauwe Zerk</i>	188
<i>Soest</i>	189
De westgrens	191
<i>Loosdrecht en Breukelerveen</i>	191
<i>De Wildvang</i>	192
<i>1472: nadere onderhandelingen</i>	194
<i>Oostveen, Baarn en de Riddervenen</i>	195
<i>Kerkelanden</i>	197
<i>Recapitulatie: een gebed zonder eind</i>	199
Conclusie	200

Hoofdstuk 6.

Onbegrepen resonanties:

de Gooise marke en markegenoten na de vierde schaarbrief (1568-1979)	203
De ontginning 's-Graveland	203
Het proces Hinlopen	205
<i>De namenlijst en kaart 1708-1709</i>	207
<i>Het proces Scherenberg</i>	209

De verdeling van Gooise gemene grond (1836-1843)	209
<i>De markewetten: 1809, 1810, 1886</i>	210
<i>De deal tussen Domeinen en de erfgooiers</i>	211
Het verslag van Perk	212
<i>Een spin in het web</i>	213
Het gebruiksrecht en de eigendom: de gemeenten of de erfgooiers?	214
De praktijk: eigenbelang van de gemeenten	218
<i>Zanderij</i>	219
De haas van Vos	220
<i>Vos versus de Vergadering</i>	221
<i>31 januari 1902: voor de burgerrechter: 'de president vermaant de beklaagde oplettend te zijn'</i>	223
<i>1 februari 1902: 'voortgezet in denzelfden stand'</i>	224
<i>Het vonnis</i>	226
Je schiet tóch niet!	227
<i>Een nieuwe partij</i>	229
Een wet tot oplossing	230
<i>De Erfgooierswet in essentie</i>	230
<i>De ledenlijst</i>	232
<i>Van Vergadering naar Vereniging</i>	233
<i>Macht door Recht</i>	233
Op weg naar het einde	234
<i>Ontbinden en uitkeren</i>	236
<i>Het einde</i>	236
Conclusie	237
 Hoofdstuk 7.	
Algemene conclusies	239
 Nederlandse samenvatting	242
Summary	245
 Bronnen en literatuur	247
Gebruikte afkortingen	247
Geraadpleegde archieven en onuitgegeven bronnen	247
Gedrukte bronnen	249
Literatuur	251
 Bijlagen	261
Teksten	261
Tabellen op basis van de kohieren van de tiende penning (1543-1561) en <i>Enquete (1494) en Informacie (1514)</i>	264
Kaarten	266
 Curriculum Vitae	272

Woord vooraf

In mijn geboortjaar 1969 bestond de erfgooiersorganisatie nog. Twee jaar later ging de kogel door de kerk; met een meerderheid van stemmen besloot de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, zoals het collectief heette, tot opheffing. Daarmee kwam een eind aan een zeker sedert de vijftiende eeuw bestaande agrarische belangenorganisatie, ook wel de Gooise marke genoemd. En daarmee kwam ook een eind aan de erfgooiers. Althans, in materiele zin. Ik mag mij namelijk gerust een nazaat van een niet-scharende erfgooiër noemen, dat wil zeggen van een gerechtigde die geen gebruik kon of wilde maken van zijn schaarrecht. Mijn vader ontving, evenals de bijna 4000 andere niet-scharende erfgooiers, nog een paar duizend gulden. De scharende erfgooiers ‘beurden’ meer geld, of kochten gemene weidegrond van hun eigen vereniging.

Tijdens mijn studie middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam kwam ik pas echt in aanraking met die erfgooiers. Ik schreef een scriptie over de exploitatie van het goederenbezit van het jufferenstift Elten. Dat stift had vanaf 968 ook de beschikking over goederen in Gooiland en verpachtte die in 1280 aan de graaf van Holland. Nadien ontstonden er markeorganisaties in Gooiland, bestaande uit zogenoemde eigenerfde Gooise boeren, later erfgooiers genoemd. Vervolgens besloot ik na mijn afstuderen verder studie te doen naar die erfgooiers, vooral omdat ik me steeds meer afvroeg wat niet-scharend nu precies betekende. Dat resulteerde in dit proefschrift. Het werd geschreven in Huizen en Hilversum, in betrekkelijke afzondering en zelf verkozen dus gekoesterde eenzaamheid. Uiteraard leverde een aantal mensen, direct en indirect, een bijdrage.

Mijn dank gaat ten eerste uit naar mijn promotor Peter Hoppenbrouwers. Voor zijn onverminderde scherpe blik, zijn eveneens onverminderde aandacht voor mijn voorstellen en zeer accurate begeleiding; zijn kritische aan- en opmerkingen zijn van onschatbare waarde geweest. Tevens dank ik Piet Leupen. Hij begeleidde mij in de eerste fase en staat aan de basis van enkele lijnen en uitgangspunten die in dit boek verder zijn uitgewerkt. En natuurlijk Karin Abrahamse. Zij heeft het proces van dichtbij meegeemaakt en dat levert op zichzelf al dankbaarheid en bewondering op. Bovendien schreef ik samen met haar een boek over de erfgooiers en assisteerde ze me bij het aanschaffen van een pak.

Verder dank ik Reinout Rutte en Janneke Raaijmakers. Tijdens vele diners en borrels heb ik lang en uitvoerig over promotieperikelen kunnen praten. Niet zozeer over het proefschrift of de inhoud daarvan, maar over alles wat daaromheen speelt en speelde. Tevens ben ik erkentelijkheid verschuldigd aan Jaap-Evert Abrahamse, Charlotte Zwemmer, Erik Schilp, Erik Veger en Pien Harms.

Tot slot dank ik mijn moeder en drie broers. Hoewel ook zij ‘erfgooiersbloed’ hebben, interesseert het ze maar matig en hebben ze zich dikwijls afgevraagd wat ik in godsnaam aan het doen was. Ik heb dat altijd als een voordeel beschouwd. Niet alleen relativeert het mijn studie en werk, ook geeft het fraai inzicht in hoe ‘identiteit’ niet louter historisch wordt bepaald. Tot slot bedank ik wijlen mijn vader. Het is jammer dat deze niet-scharende erfgooiër – eveneens Huizer en visboer – zich niet kan ‘scharen’ achter dit geschrift.

Hilversum, 8 november 2009

Inleiding: de haas van Vos

Op 18 november 1898 deed zich op de Gooise hei een klein incident voor waarvan de gevolgen nog jaren zouden nadreunen. Daarnaast liet het licht schijnen op een al zeer lang bestaand meningsverschil tussen de overheid en enkele onderdanen. Wat was er precies gebeurd? Getuige P. Kaarsgaren verklaarde dat hij op die bewuste dag gezien had hoe '[...] de hem bekende beklaagde te Laren zich begaf naar een eikenhakbosch, toebehoorende aan S. Willard, zich daar verdekt, in jagende houding, opstelde en van uit dat bosch een haas schoot [...]'. Familieleden van deze getuige deden er nog een schepje bovenop: '[...] dat hij dadelijk daarop schieten hoorde en rook van uit het hout van bedoeld bosch zag opstijgen en te gelijker tijd beklaagde uit dat bosch zag komen en een haas van de heide opnemen', aldus W. Kaarsgaren. J. Kaarsgaren had de beschuldigde nog toegeroepen 'heb je er weer een gepikt?', waarop geen antwoord was verkregen.¹

Die zwijgende jager was een zekere Harmen Vos, geboren te Blaricum en woonachtig te Laren. Hij werd gearresteerd en geverbaliseerd wegens stroperij. Het jachtrecht in Gooiland was namelijk door de zogenoemde *Vergadering Stad en Lande van Gooiland* aan de Kroon verpacht. Harmen, onbezoldigd rijksveldwachter en belast met het toezicht op de jacht (nota bene), ontkende ten stelligste dat hij aan het stropen was, maar liet ook weten dat, indien hij een haas had geschoten, er geen vuiltje aan de lucht was geweest: hij had met het volste recht gejaagd op *eigen* grond. Hij was namelijk *erfgooier* ... en erfgooiers hadden vanouds en sedert mensenheugenis het recht om op *hun* gronden te jagen.² Vos vocht zijn arrestatie en proces-verbaal aan en liet zich tijdens het proces bijstaan door de advocaat Frank Van Lennep (1865-1928). Het mocht aanvankelijk niet baten, want hij werd veroordeeld tot het betalen van 25 gulden boete.

Harmen liet het er niet bij zitten en zocht het hogerop. Toen het gerechtshof het vonnis bekrachtigde, ging hij in cassatie. Zijn betoog bleef onverminderd helder. Hij was erfgooiër en als zodanig behoorde hij tot de eigenaren van de heiden en weiden van Gooiland. Het bestuur van Stad en Lande had niet het recht gehad om het jachtrecht te verpachten en van een overtreding was daarom geen sprake. De Hoge Raad kwam er niet uit, vooral omdat het vergrijp zelf niet langer ter discussie stond. Het ging inmiddels over de vraag of Stad en Lande wel gerechtigd was geweest om het jachtrecht te verpachten.

Het vonnis van het gerechtshof werd vernietigd op grond van een technisch mankement in de procedure. De Hoge Raad beval het gerechtshof in juni 1900 om opnieuw het hoger beroep van Vos te behandelen. Het Hof besloot hierop dat het een geschil van burgerlijk recht betrof. Het strafrecht was daarom niet van toepassing en de rechtsvervolgning werd geschorst. Harmen Vos ging nog geen week na de uitspraak van het gerechtshof weer op jacht, dit keer op patrijzen op de hei bij Huizen.

Van Lennep besloot zijn verzamelde teksten en vervaardigde stukken ter voorbereiding van de zaak Harmen Vos te bundelen en noemde het een *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers* (1903). Het betreft dus geen doorwrochte studie; het is veeleer een bronnenboek. De bedoeling was meer licht te laten schijnen op de status van de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland, een markeorganisatie bestaande uit erfgooiers, en ook op de rechtstoestand van die erfgooiers. Hoewel hij de zaak won, kon hij zich niet verenigen met alles wat er over was gezegd. In het voorwoord liet Van Lennep geen misverstand bestaan over zijn beweegredenen: 'Het behoeft geen betoog, dat ik mij niet kan vereenigen met de vele meeningen en gissingen, waarvan de verklaringen der in de strafgedingen gehoorde getuigen vol zijn. Toch is publicatie daarvan gewenscht, al ware het slechts om aan te toonen hoeveel verwarring er inder-

¹ Van Lennep, *Bijdrage tot de kennis van den rechtstoestand der Erfgooiers*, 60.

² Ibidem, 41-42: '[...] maar de requirant [Vos] heeft als verweer aangevoerd, dat hij als erfgooiër en dus als mede-eigenaar van de Gooische heide gerechtigd is daarop te jagen en dat het College van Stad en Lande van Gooiland, hetwelk de gemeene weiden en heiden der erfgooiers bestuurt, rechtens tot het voeren van dat bestuur geene bevoegdheid heeft en mitsdien ook niet bevoegd is die gemeene weiden en heiden als jachtterrein te verhuren'.

daad heerscht'.³ Op één punt constateerde hij overeenstemming tussen de partijen en wel '[...] dat de eigendom der gemeene heiden en weiden toekomt aan de erfgooiers'.⁴

Maar wat is een erfgooiër? Hoewel men met het begrip enigszins vertrouwd was geraakt, was het niet iedereen duidelijk wat het erfgooierschap nu precies inhield. Ook was er geen uniforme fysieke beschrijving van een erfgooiër. Sterker, sedert de tijd dat die term in zwang raakte, om en nabij 1700, werd bovenstaande vraag periodiek en steevast vol wantrouwen gesteld. Daarnaast had men moeite met de bevoegdheden van de organisatie. Wat behelsde de Vergadering?

Deze vragen werden niet alleen door niet-erfgooiers gesteld; ook erfgooiers vroegen zich af wie of wat ze waren en of hun bestuurders wel het beste met ze voor hadden. In ieder geval was men het eens over twee feiten: er waren erfgooiers. En die waren verenigd in een collectief. Hun organisatie kwam in grote lijnen overeen met een markeorganisatie. Dergelijke organisaties kwamen niet alleen voor in Overijssel, Drenthe en Gelderland, maar in heel West-Europa. Het collectief werd de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland genoemd; de stad betrof Naarden en 'Lande' stond voor het Gooise platteland, specifiek de Gooise dorpen Blaricum, Bussum, Hilversum, Huizen en Laren. De daarin woonachtige erfgooiers hadden gebruiksrechten op de Gooise gemene gronden, zoals weidegronden en heidevelden. En over die gebruiksrechten, bevoegdheid en competentie van de Vergadering en wie of wat een erfgooiër was, liepen de meningen uiteen.

De zaak Harmen Vos legde, niet voor het eerst en niet voor het laatst, bovengenoemde controverses bloot: wie waren dat, erfgooiers, waar kwamen hun gebruiksrechten op de gemene gronden vandaan en wat moeten we – lees de overheid en niet-erfgooiers – er eigenlijk mee. Over deze kwesties gaat dit boek. Voor een goed begrip vang ik aan met een beknopte geschiedenis van de Gooise *marken* – er waren er namelijk twee; een gericht op de weide- en heidegronden en venen (en in de middeleeuwen ook op de 'woeste' gronden), de ander gericht op de bossen – en de erfgooiers. Daarna worden het doel en de opzet toegelicht, waarna de vragen die in dit onderzoek centraal staan gesteld worden. Met betrekking tot die vragen formuleer ik enige uitgangspunten en behandel ik de stand van zaken aangaande het verschijnsel marken en vervolgens ga ik specifiek in op de Gooise marken in de geschiedschrijving. Vervolgens ga ik in op de gemene gronden en hun gebruik in Nardinclant / Gooiland en schets ik de sociaal-economische situatie in de periode 968-1568. Dat laatste gaat, gezien de fragmentarische gegevens, louter om een globaal beeld. Daarna bespreek ik de belangrijkste bronnen en volgen zes hoofdstukken. Tot slot worden enkele algemene conclusies geformuleerd.

De Gooise marken en de markegenoten: een beknopte geschiedenis

Halverwege de dertiende eeuw kwamen de eerste marken op. In het kort en evenzo kort door de bocht was een marke een agrarische belangenorganisatie, bestaande uit doorgaans boeren met gebruiksrechten op bepaalde gemeen gelegen en niet in cultuur gebrachte of woeste gronden. Uiteraard kwamen dergelijke organisaties niet zo maar uit de lucht vallen. Integendeel. Al sedert de vroege middeleeuwen is er sprake van uitgestrekte gronden die niet als bouwland werden benut. Boeren konden in allerlei gradaties en onder allerlei voorwaarden daarvan gebruik maken. Bovendien stamt de term marke af van het Latijnse *marca*, wat oorspronkelijk merk, grensteken of grens betekende, alsmede omgrensd gebied.⁵

Rond het midden van de tiende eeuw werd de basis gelegd voor de Gooise marken, toen graaf Wichman van Hamaland (952-973) zijn leengoederen, waaronder enkele in het graafschap Nardinclant (de oude naam van Gooiland), schonk aan het door hem zelf gestichte jufferenstift te Hoog-Elten.⁶ Dit inmiddels Duitse plaatsje is te vinden voorbij Arnhem, strak tegen de Nederlands-Duitse grens aan. Het stift voerde een exploitatieregime dat voorzag in de toekenning van gebruiksrechten op woeste, niet gecultiveerde en voor het grootste deel gemeen gelegen gronden aan de in het domein werkzame horige

³ Ibidem, 3.

⁴ Idem.

⁵ Kemperink, 'De mannen van Weede en Emmeklaar', 26, 42 n.10.

⁶ De term stift is archaïsch. In feite was Elten een kapittel. Ik kies hier toch voor de benaming stift, omdat Elten van meet af aan in de literatuur zo genoemd wordt. Bovendien was het geen abdij of convent in eigenlijke zin. Zie Koch, *De kloosterpoort*, 8-10, 29-31.

boeren. Sommigen hadden een eigen stukje land, anderen werkten alleen op het gereserveerde deel van het stift (het 'herenland' of *terra indominicata*).

In 1280 vond er een machtswisseling plaats. De graaf van Holland, de abdis van Elten, de elect-bisschop van Utrecht en niet het minst de Heer van Amstel streden langdurig om de streek. Winnaar werd de Hollandse graaf Floris V (1254-1296). Hij verkreeg de *terra* Nardinclant in eeuwige erfpacht uit handen van de abdis van Elten, dat wil zeggen, zowel de landsheerlijke als de meeste grondheerlijke rechten gingen over naar de graaf van Holland. Daarmee begon de Hollandse periode van Gooiland. Tot op de dag van vandaag zien we in geografisch opzicht het gevolg; de provincie Noord-Holland kent een oostelijk aanhangsel, dat tevens een noordelijk gelegen enclave in de provincie Utrecht vormt.

De machtswisseling bracht een flinke hoeveelheid onzekerheid met zich mee; wat was de Hollandse graaf van plan? Al die tijd hadden de Gooise boeren de gemene gronden gebruikt en benut. Weliswaar onder een Eltens juk, maar dat had ze nooit belemmerd. Vandaar dat de Gooise boeren zich verenigden met als doel de gemene gronden en bossen niet alleen te behouden en beheren, maar ook exclusief voor zichzelf te houden. Dat deden ze op basis van de ongeschreven gewoonterechtelijke 'Eltense' gebruiksrechten. In de veertiende eeuw lijkt een organisatie van Gooise boeren in de bronnen op te duiken en tegen het einde daarvan raakten de Gooise dorpen in conflict met de stad Naarden over onder andere de bestemming van de gemene gronden (1396). Naar aanleiding van dat geschil werd, na arbitrale tussenkomst van de Hollandse graaf (1403-1404), begin vijftiende eeuw de eerste schaarbrief (reglement) vervaardigd. Nadien werden nog twee schaarbrieven opgesteld (1442, 1455). Tevens werden met de heren van Nijenrode bosbrieven overeengekomen. De eerste stamt uit 1364 en de laatste uit 1514 (dat was ook echt de laatste, want het Gooiersbos was tegen het einde van de zestiende eeuw verdwenen – de huidige bossen zijn allemaal jonge aanplant).

Het Gooi bestond toen grotendeels uit heuvels en dalen en stuwwallen (die van Laren-Huizen en Hilversum zijn de belangrijkste). De algehele bodemgesteldheid sloot ontginningen uit zoals die in de venen van Holland en Utrecht plaatsvonden, behoudens de 'Eemnesser' en 'Loosdrechtse' venen die deels in Gooiland lagen. Vanwege het ontbreken van dergelijke grootschalige ontginningen was de omvang van het ongecultiveerde areaal in Gooiland op het einde van de veertiende eeuw nog zeer groot.⁷

Tegen het laatste kwart van de vijftiende eeuw ontstonden er conflicten tussen de Hollandse grafelijkheid en de Gooise markegenoten over een aantal juridische kwesties, uitmondend in processen voor het Hof van Holland (1470) en de Grote Raad van Mechelen (1474). Centraal stonden de vragen waarop die (gebruiks)rechten van de Gooise boeren precies waren gebaseerd en in welke mate die claims rechtsgeldig waren. Het leidde tot een erkenning van het gebruiksrecht, terwijl de overheid de eigendom aan zich trok. Maar niet alleen extern waren de rapen soms gaar. Intern lag men ook vaak overhoop, vooral vanwege verschillende interpretaties van de afzonderlijke items van de schaarbrieven. Na lang gekibbel kwam men in 1568 tot een vierde schaarbrief. Die schaarbrief kreeg pas een vervolg in 1741, maar al die tijd bleef een Gooise marke overeind, ondanks het ene geschil na het andere, zowel met derden als onderling. Tegelijkertijd was de bosmarke dus al lang teloorgegaan.

De markegenoten noemden hun organisatie vanaf circa 1650 de Vergadering Stad en Lande van Gooiland en presenteerden zichzelf op een gegeven moment als erfgooiers. Het begrip erfgooiër refereerde aan gewaarde of geërfde.⁸ Ik 'vertaal' erfgooiers dan ook voor het gemak met de geërfden van Gooiland. Het ging om Gooise boeren en hun voorouders die al eeuwenlang de bouwlanden in het Gooi bewerkten en collectief gebruiksrechten hadden op de omringende gemene en woeste gronden. Volgens Albertus Perk (1795-1880), een bekende Gooise geschiedvorser, waren erfgooiers de 'ingeboren Gooijers', die zich aaneensloten om zich te onderscheiden van 'nieuw ingekomenen' (vreemdelingen en nieuwe bewoners) door het gebruik van de gemeen gelegen gronden aan hen te ontzeggen, waardoor het voor niet-Gooiers onmogelijk werd om een boerenbedrijf te voeren: 'Hiervan ook is het gevolg, dat de afkomelingen van den ouden volkstam sedert vijf eeuwen nog zijn na te gaan, hetgeen wel tot de zeldzaamheden in ons

⁷ Zeiler, *Onder de hei*.

⁸ Gewaarde mannen waren geërfden, Von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadsverfassung*, 51, 55.

vaderland zal behoren'.⁹ In de negentiende eeuw rezen er opnieuw serieuze problemen, toen de overheid besloot instellingen als marken op te ruimen. De erfgooiers kwamen echter tot een deal met Domeinen, waarbij ze een groot deel van hun gronden moesten afstaan, maar het overgebleven deel in vol eigendom verkregen: de heideverdelingen van 1836 en 1843. Doch een veenbrand laat zich niet makkelijk blussen.

Was het met de overheid redelijk geregeld, intern kookte de pan over. Het vuur werd hoog gezet door, op het eerste gezicht vreemd genoeg, de eigen bestuurders. Dat waren inmiddels bijna zonder uitzondering niet-erfgooiers, gemeentebestuurders die zich in de Vergadering van Stad en Lande hadden laten opnemen. Gevolg: gemeentelijke belangen prevaleerden boven die van de erfgooiers of de boeren. Na de perikelen rond Harmen Vos ontstonden heviger conflicten, waarvan er een eindigde met de dood van een erfgooiër. Toen greep de overheid in. De 'Erfgooierskwestie' zou opgelost moeten worden en wel via wetgeving. Aldus geschiedde: in 1912 werd de Erfgooierswet aangenomen. De Vergadering werd omgevormd tot een Vereniging en de erfgooiers werden als leden ingeschreven. Hiermee was meteen de weg geplaveid om de organisatie te ontmantelen. De verkoop van een grote hoeveelheid gemene grond (de zojuist genoemde jonge bossen en heide) aan het Goois Natuurreservaat in 1932 was een eerste stap in die richting. Na de Tweede Wereldoorlog ging het hard; het boerenbedrijf verdween nagenoeg en het aantal erfgooiers dat niet boerde was enorm gestegen. In 1971 werd de *Vereniging Stad en Lande van Gooiland* geliquideerd.

Doel en opzet

Deze studie concentreert zich op de Gooise marken als instellingen en de geïncorporeerde gebruiksrechten van de gerechtigden. Doel van deze studie is om de geschiedenis van de erfgooiers en hun marken te bezien tegen de achtergrond van doorslaggevende zaken en ontwikkelingen, zoals het domaniale stelsel, het verval daarvan, de besteding van ongeschreven gewoonterecht, de receptie van het Romeins recht en het vervolg in het ancien regime tot diep in de twintigste eeuw. De grote vraag blijft natuurlijk hoe het mogelijk is geweest dat de ene organisatie zo lang heeft bestaan, terwijl de ander tegen het eind van de zestiende eeuw verdween. Bij de beantwoording ligt de nadruk niet op de uniciteit, want de Gooise marken stonden niet op zichzelf en moesten met de externe praktijk rekening houden. Externe ontwikkelingen en omstandigheden waren zelfs bepalend voor de inrichting en de vorm van de marken.¹⁰ De focus is daarom gericht op de oorsprong, wording, ontwikkeling en uiteindelijk liquidatie van het erfgooierscollectief. Daarnaast voorziet deze studie in een leemte. Sedert 1938 is er geen brede studie gedaan naar de erfgooiers en hun organisaties, waardoor er sprake is van bijkans versteende opvattingen over beide fenomenen.

De studie vindt aansluiting bij het debat over transitie en continuïteit¹¹ en bij de discussie over de werking of de mate van succes van markegenootschappen, geïnstigeerd door Hardin, die in 1968 over de tragiek van de *commons* sprak. In 2002 werd deze discussie opnieuw leven ingeblazen door de verschijning van de bundel *Management of the commons*, met als belangrijkste verschil dat de blik ook op de meer historische commons werd gericht.¹² Daarnaast biedt de bundel een eerste aanzet voor vergelijkende studies naar commons en alles wat daar van afhangt. Een eerste aanzet, omdat het vooralsnog ontbreekt aan voldoende diepgravende studies naar de afzonderlijke meenten en marken. Vooral de vragen wie de gebruikers waren en waar de gebruiksrechten vandaan kwamen – vragen die juist in dit proefschrift juist centraal staan – werden naar mijn mening niet afdoende beantwoord.

De geschiedenis van de Gooise marken is globaal gesteld op vier niveaus te beschouwen: lokaal, regionaal, nationaal en internationaal. Op lokaal gebied dienden de

⁹ Perk, 'Hortensius over de opkomst en den ondergang van Naarden', 215.

¹⁰ Vgl. De Moor e.a., 'Introduction', 17: 'Although theorizing on common property regimes has at times treated them as if they were independent systems with no external reference, again and again we shall see that these supposedly 'exogenous' factors were closely intertwined with the management of common land'.

¹¹ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*. Zie Thoen, 'Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden', 147-174. In mijn proefschrift wordt de economie mondjesmaat betrokken in de argumentatie. Veeleer sluit deze studie aan bij de discussies over de transformatie of uitkristallisatie van de rechten op de grond (de bezits- en machtsstructuren).

¹² De Moor e.a., *Management of the commons*.

leden van de nederzetting niet alleen zaken af te handelen die betrekking hadden op hun buurschap of stad, ook namen zij een positie in als markegenoot. Regionaal gezien zijn er de collectieven waartoe een zestal nederzettingen en hun inwoners behoorden. Het weren van vreemdelingen en het reguleren van het gebruik van de grond door eventuele nieuwkomers of migranten hadden betrekking op alle gerechtigden van de marken. Op nationaal niveau is er de omgang met de overheid, die er dikwijls andere opvattingen op na hield ten aanzien van het gezag, de macht, rechten op de grond en daarmee ook de zeggenschap over de gemene grond. Een vierde niveau betreft het internationale vlak. Het blijkt dat de exploitatie van de landbouw in West-Europa naast de onvermijdelijke verschillen ook grote overeenkomsten vertoont, bijvoorbeeld in de wijze waarop markeorganisaties hun gronden bestierden. De bovengenoemde vergelijkende studie naar West-Europese marken biedt soms verbluffende resultaten. Vandaar dat de bewijsvoering ook geschiedt met verwijzingen naar Engelse, Duitse en Franse situaties. Uiteraard gebeurt dat met de nodige voorzichtigheid.¹³

De periode waarop dit onderzoek zich voornamelijk richt loopt van 1280 tot 1568, ofwel vanaf de overdracht van Gooiland aan Holland tot de uitvaardiging van de vierde schaarbrief. Teneinde de vragen beter te beantwoorden is het evenwel noodzakelijk om bepaalde gebeurtenissen voorafgaand aan die periode en zeker ook daarna te bestuderen. In een apart hoofdstuk wordt een aantal zaken behandeld dat in retrospectief opzicht meer inzicht verschaft in de oorsprong en wording van de Gooise marken, maar ook in de ontwikkeling van de gebruiksrechten van de Gooise markegenoten. Het boek bestaat uit zes hoofdstukken, waarin steeds een beperkt aantal vragen centraal staat, en een korte algemene conclusie waarin antwoord wordt gegeven op die vragen.

Vragen

Dit onderzoek beoogt een aantal vragen te beantwoorden: Wanneer organiseerden de Gooise boeren zich in marken? En wanneer kunnen we spreken van zelfstandig functionerende markeorganisaties en welke maatschappelijke groepen maakten daarvan deel uit ofwel wie waren de gerechtigden? Waar kwamen de gebruiksrechten op de gemene gronden van die gerechtigden vandaan? Deze vragen worden in de eerste drie hoofdstukken beantwoord.

Hoofdstuk een schetst de ontwikkelingen voorafgaand aan de wording van de Gooise marke die betrekking had op de weide- en heidegronden en venen, waarbij de nadruk ligt op de overdracht van Gooiland aan Holland. Er wordt aandacht besteed aan de implicaties van die overdracht, alsmede aan de strijd die daaraan voorafging tussen Floris V en Gijsbrecht IV van Amstel (circa 1230-circa 1303). Daarnaast worden de oorsprong en wording van die Gooise marke verder nagegaan door die in het bredere kader te plaatsen van de (domaniale) exploitatie van het Eltense grootgrondbezit. Ook wordt gekeken naar de oorsprong van de gebruiksrechten van de gerechtigden. *Hoofdstuk twee* spitst zich geheel toe op de werking van de marken en de beheersstructuur. Via de analyse van de zogenoemde schaar- en bosbrieven, zoals de reglementen werden genoemd, wordt gekeken wie er toegang hadden tot de gemene gronden en de bossen en waaraan gerechtigden moesten voldoen. Tevens wordt dieper ingegaan op de oorsprong van die afspraken: in hoeverre was er sprake van een chronologische ontwikkeling, ofwel wat was de verhouding tussen oud en nieuw? In *Hoofdstuk drie* worden enkele interne conflicten behandeld die inzicht geven in de mate waarin de markebesturen greep hadden op de gerechtigden: werkten de reglementen? De verschillende scenario's die dergelijke organisaties ten deel kunnen vallen, zoals de teloorgang (tragiek, drama), de onbedoelde gevolgen (paradox), maar zeker ook handhaving, komen in dit hoofdstuk aan bod.

In de hoofdstukken vier en vijf worden de volgende vragen beantwoord: Hoe hielden die organisaties stand, mede gezien de toenemende bemoeienis van de Hollandse graven en latere overheden? En welke juridische posities hadden de instellingen en de gerechtigden? *Hoofdstuk vier* werpt licht op de problematiek van de (gebruiks)rechten op de grond. Centraal staan de externe conflicten die bepalend waren voor het al dan niet voortbestaan van de marken, feitelijk het *bestaansrecht*. Maar over welke gronden

¹³ In dit verband verwijs ik naar het lange voortbestaan van de Gooise marke en de overeenkomst met vooral de Engelse situatie: aldaar bleven de commons ook tot ver na de middeleeuwen bestaan.

ging het eigenlijk? *Hoofdstuk vijf* handelt over de geografische afbakening van de tot de marken behorende gronden na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief. Met dien verstande dat louter zaken worden behandeld die betrekking hadden en effect sorteerden op de Gooise marken, de gemene gronden, de bossen en de gerechtigden, bijvoorbeeld verlies of winst van grond. Het betreft geen nederzettingsgeschiedenis van de streek of studie naar de wording van de afzonderlijke dorpen en de stad. Wel zal het geografisch kader van zowel het Nardinclant als het Gooiland worden aangegeven.

Tot slot is het van belang om na te gaan hoe het de marken en de markegenoten na de uitvaardiging van de vierde schaarbrief verging. In *hoofdstuk zes* wordt dieper ingegaan op gebeurtenissen die rechtstreeks verwijzen naar de middeleeuwse periode of met terugwerkende kracht inzicht geven in de middeleeuwse verhoudingen. Een proces aan het begin van de achttiende eeuw tussen de rijke pendelaar Hinlopen († 1721) en de erfgooiers leidde tot het in kaart brengen van de gemene gronden, alsmede tot het vervaardigen van een namenlijst van erfgooiers; de perikelen in de negentiende eeuw over wel of niet verdelen van markegronden lieten licht schijnen op de toentertijd in veler ogen onduidelijke gebruiksrechten van de erfgooiers; en met de totstandkoming van de Erfgooierswet in 1912 werden ‘middeleeuwse’ deels gewoonterechtelijke gebruiken wettelijk bepaald en vastgelegd.

Uitgangspunten

Het historisch onderzoek naar marken

Over de herkomst en aard van de marken is lang en breed gediscussieerd. De vraag wanneer marken opkwamen is veelal beantwoord met verwijzingen naar de eerste schriftelijke bronnen waarin zij voorkwamen. In sommige visies zijn marken zeer oud en gaan zij terug tot lang vervlogen tijden. Ludwig von Maurer (1790-1872) en Numa Denis Fustel de Coulanges (1830-1889) publiceerden studies waarin het tegengestelde werd beweerd: de Duitser meende dat marken teruggaan tot Frankische en zelfs Germaanse tijden¹⁴, de Fransman wilde daarvan niets weten. Weliswaar was er in de vroege Middeleeuwen een zeker gebruiksrecht op de gemene gronden aan te wijzen, maar marken als zodanig kwamen niet voor. Voor Frankrijk maakte hij enigszins een uitzondering door te stellen dat de marken voortsporen uit de domeinen of de villa's.¹⁵

Daarna volgden nog veel studies die gewijd waren aan de marken. Vooral rechtshistorici hielden zich ermee bezig. Toen in de negentiende eeuw op grote schaal werd overgegaan tot opdeling en zelfs onteigening van de marken, was het belangrijk om na te gaan hoe op dat moment gebruiksrechten zich verhielden tot eigendomsrechten, en dat vergde feitelijk gedegen historisch onderzoek. Ook de geschiedenis van de Nederlandse marken kreeg vanaf die tijd de nodige aandacht.¹⁶ Rechtshistorici maakten bijvoorbeeld onderscheid tussen vrije marken en grondheerlijke marken. In het eerste geval waren de gemene gronden collectief eigendom van de gezamenlijke buren of markegenoten; zij konden dus vrij beschikken over die gronden en waren in feite en naar onze huidige maatstaven eigenaren. Deze vorm werd ook een eigen marke genoemd. Scheiding of deling van de grond was niet mogelijk zonder de instemming van alle buren of markegenoten. Later volstond een quorum.¹⁷ In het tweede geval behoorden de gemene gronden aan een grootgrondbezitter met grondheerlijke macht over de boeren die op zijn grond waren gevestigd. De boeren hadden dan een collectief gebruiksrecht, maar waren geen eigenaren en vormden daarom gezamenlijk een grondheerlijke marke; de hofbezitter of grondheer bleef de eigenaar en stond de gerechtigden het gebruik toe. Vaak moest aan de grondheer een bedrag betaald worden ter erkenning van zijn gezag of simpelweg vanwege zijn inkomsten.¹⁸ Sommige landsheren konden tege-

¹⁴ Von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf-, und Stadtverfassung; Geschichte der Markenverfassung in Deutschland*.

¹⁵ Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes de histoire*.

¹⁶ Zie Demoed, *Mandegoed, schandegoed* en De Moor e.a., *The management of common land*. Deze recente bundel bevat overzichtsstudies met betrekking tot commons in heel West-Europa.

¹⁷ Monté Verloren & spruit, *Hoofdlijnen*, 77.

¹⁸ Ibidem, 78, 79. Er bestonden ook mengvormen: eigenaren en gebruikers of niet-eigenaren in een marke. De boerderijen waren dan deels eigendom van de bewoners, deels van boereneigenaren die meer dan een hoeve bezaten. De hoeven die zij zelf niet verbouwden, werden dan verpacht. Vgl. Enklaar, *Gemengde marken*, 71-78. De typologie die veelal wordt gebruikt is de volgende: er waren vrije, grondheerlijke en gemengde marken. Ik laat de terminologische haarkloverij voor wat zij is, omdat het niet of nauwelijks inzicht verschaft in de organisaties

lijk grondheren zijn, in de zin dat zij op domeinen binnen hun landsheerlijke territorium ook grondheerlijke rechten bezaten.

Volgens Slicher van Bath ontstonden ‘marken’ of organisaties gericht op de uitoefening van collectieve gebruiksrechten op de grond, pas in de late twaalfde, begin dertiende eeuw.¹⁹ In zijn omvangrijke studie naar de geschiedenis van het platteland en Overijssel behandelde hij de rechtsvormen van het grondgebruik in de middeleeuwen. De marke was een rechtsvorm die ontstond nadat de gebruikers van de gemene gronden in aantal toenamen: ‘Maar terwijl het gebruik van de gemene gronden oorspronkelijk vrij was, daar de agrarische bevolking weinig talrijk was en zeer verspreid woonde, trad hierin op den duur verandering in. De oorspronkelijke gebruikers sloten zich aan een hun gebruiks- en soms ook eigendomsrechten te beschermen met uitsluiting van de niet-gerechtigden. Deze uitsluiting houdt dus in, dat de behoefte aan het gebruik van gemene gronden groter is geworden, zo groot dat de oorspronkelijke gebruikers zich van een monopoliepositie verzekerden’.²⁰ Opmerkelijk is dat Slicher van Bath meende dat het gebruik van gemene gronden oorspronkelijk vrij was (en hij verkondigde impliciet dat de meeste marken aanvankelijk vrije marken waren geweest), maar hij speculeerde niet over de vraag hoe ver in het verleden dat ‘oorspronkelijk’ dan zou teruggaan.²¹

Slicher van Bath herhaalde deze stellingen in een jongere studie, handelend over de Veluwe.²² Nu wijst hij echter op een lacune: de onderzoekers die zich met marken bezighielden hadden alleen oog voor de terminologie en geen belangstelling voor de functie van marken. Te veel aandacht ging uit naar het institutionele element en te weinig naar het economische aspect. Een belangrijker onderdeel van zijn betoog was: ‘Het probleem of de boeren eigendoms- dan wel gebruiksrechten op de markegronden konden laten gelden, was vooral in de negentiende eeuw ten tijde van de markeverdelingen urgent, maar dit vraagstuk was vóór 1800 veel minder belangrijk. Het betekende toen alleen of de boeren al dan niet een zekere recognitie moesten betalen’.²³ Hij wees verder op het wezenlijke belang van de gemene gronden: zonder gebruik van ongecultiveerde grond kon geen boerenbedrijf worden gevoerd. Grootgrondbezitters hadden er dan ook geen belang bij dit gebruik aan de boeren te ontfangen, want dat zou betekenen dat die hun pachten en leveringen in natura niet meer konden opbrengen.

Slicher van Bath zag dus niet veel in de zogenoemde hofmarke-theorie²⁴: uit de hof met de daaromheen en inwonende horigen zou op den duur de marke met de markegenoten zijn ontstaan (en iedere marke zou oorspronkelijk één hof zijn geweest). De hoven zouden namelijk grote verschillen hebben gekend. Slechts een klein deel zou echte bipartite hof functies hebben uitgeoefend.²⁵ De meeste hoven fungeerden alleen als beheerscentrum. Ook hier doet het probleem zich voor dat de zaken louter rechtshistorisch benaderd werden en dat niemand zich afvroeg waar hoven en marken toe dienden, aldus Slicher. In zijn visie ontstonden de marken ten gevolge van in toenemende mate beperkte beschikbaarheid van goederen die oorspronkelijk geen economische waarde hadden. Door de toename van het gebruik en het dreigende verlies van gemene gronden verenigden de boeren zich in markegenootschappen. In dezelfde tijd raakten de hoven in verval.²⁶ Slicher van

zelf. Zie J. Buis, *Historia Forestis*, 229-231, 245-273; Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 95. Heringa ruimde in Drenthe geen plaats in voor een marke. Hij beschouwde een markeorganisatie als een rudiment van de buurschap, sterker, het woord marke was geïmporteerd, en sloeg op het territoir waarin de verschillende buurschappen lagen; die buurschappen regelden zelf het gebruik en behoud van gemene gronden en de es. Toch stelde hij ook dat er lieden waren die rechten hadden in de marke, als eigenerfde ge-waardeelde boeren en dus als markegenoten. Hij noemde deze lieden vreemd genoeg geen burenen. Dat lijkt me niet juist. Het ging feitelijk om markegenoten die ook buur waren, woonachtig in verschillende nederzettingen. Precies wat in Gooiland het geval was, maar dan zonder collectieve rechten op de eng (behalve de stoppelgang). Heringa, *De buurschap en haar marke*, VIII, 8, 21, 22, 97, 101.

¹⁹ Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning*, 21-25.

²⁰ Ibidem, 22. Zie Slicher van Bath, *Mensch en land* I, 89-92, 128-147.

²¹ Heringa beweerde dat de markeorganisaties net zo oud waren als de nederzettingen. Hij ging er vanuit dat met de opkomst van de nederzetting ook de gebruiksrechten op de gemene grond van iedere inwoner werden geregeld. Heringa, *De buurschap en haar marke*, 101-102. De Monté Verloren en Spruit sloten een oudere datering niet uit: ‘Over de oorsprong van marken wordt getwist. Het is echter niet ondenkbaar, dat zij in Germaanse tijd zijn gevormd doordat bepaalde geslachten een groot complex grond in eigendom hadden, wier leden tezamen voor bebouwing zorg droegen’. De Monté Verloren en Spruit, *Hoofdlijnen*, 73.

²² Slicher van Bath, ‘Studiën’.

²³ Ibidem, 50.

²⁴ Vooral verspreid door Martens van Sevenhoven, *Marken in Gelderland*.

²⁵ Zie Rösener, ‘Zur Struktur und Entwicklung’, 173-207.

²⁶ Slicher van Bath, ‘Studiën’ 66-68.

Bath bezag deze twee fenomenen, verval en opkomst, dus geheel los van elkaar of, anders gezegd, situeerde ze in de tijd na elkaar.²⁷

Naar mijn opvatting is er eerder sprake van continuïteit tussen hoven en marken, maar die ligt in de gebruiksrechten op de grond en niet in de organisatie van de gebruiksgerechtigden. Juist de desintegratie van domaniale structuren lag ten grondslag aan de wording of transformatie van marken tot zelfstandige organisaties. De grote verschillen in het tempo waarin en de wijze waarop dat gebeurde, resulteerden in verschillende vormen van markeorganisatie.

De oorsprong van de Gooise marken

In dit proefschrift wordt het standpunt ingenomen dat de Gooise marken evolueerden uit de Eltense hof Nardinclant. In dat opzicht sluit ik mij dus aan bij de hofmarke-theorie.²⁸ Het uitgangspunt is dan dat Nardinclant oorspronkelijk een vronnhof/domein of *curtis* was, die aan het einde van de dertiende eeuw in zijn geheel in erfpacht is overgedragen aan de graaf van Holland. Tot deze *curtis* behoorden ook uitgestrekte ‘woeste’ gronden, op het gebruik waarvan de boeren van Nardinclant, eerst als Eltense hofhorigen en later als Hollandse onderdanen, zekere aanspraken deden gelden. De historische ontwikkeling van die aanspraken staat in dit proefschrift centraal.

In welke vorm de *curtis* Nardinclant in de dertiende eeuw nog functioneerde, onttrekt zich aan mijn waarneming, maar de pertinentieformule in de overdrachtsoorkonde van 1280 spreekt van ‘keurmedigen’, hetgeen erop wijst dat er toen nog horigen waren – of wellicht zelfs dat de meeste Gooise boeren horig waren. Helemaal in het duister blijft of in de Eltense periode al speciale regels bestonden voor de uitbating van de gemeen gebruikte woeste gronden. Ook gedurende de veertiende eeuw is nog geen vaste en (h)echte markeorganisatie die zich richtte op de weide- en heidegronden en venen zichtbaar. Met de opkomst van de stad Naarden werd de noodzaak tot zo’n organisatie echter steeds groter; vandaar dat aan de rol van Naarden in de markevorming de nodige aandacht is besteed. Hoe dit ook zij, kort na 1400 verschenen de eerste geschreven reglementen die met de weide- en heidegronden en venen te maken hadden (of met het gemengde boerenbedrijf en de schapenhouderij): de *schaarbrieven* (1404, 1442, 1455). In 1364 was er al een bosbrief uitgevaardigd, gevolgd door een tweede en derde in respectievelijk 1421 en 1437. Deze documenten reflecteren evident veel eerder mondeling gemaakte en voortdurende herhaalde afspraken. Derhalve bieden ze vermoedelijk enig zicht op de wijze waarop de zaken onder het Eltense regime waren geregeld. Hier zie ik dus eerder continuïteit dan radicale verandering.

Het is dus goed om op deze plaats te herhalen dat er in Gooiland twee marken bestonden. De bosmarke speelde na de zestiende eeuw geen rol meer. Daarom wordt in hoofdstuk zes louter op de marke die gericht was op de weide- en heidegronden ingegaan: de erfgooiersorganisatie. Daarnaast wordt uitgegaan van een groeiend erfgooierschap ofwel de verschuiving van zakelijke rechten op de grond naar overerfbare rechten op de persoon. Tegelijkertijd ga ik uit van een toenemende invloed van de gemeenten en gemeentelijke bestuurders in de erfgooiersorganisatie, maar dat betekent niet dat zij de rechthebbenden waren: de bestuurders vertegenwoordigden de erfgooiers, en die erfgooiers kwamen periodiek in vergadering bijeen en stemden over zaken die hun marke aangingen.

Marke of meent?

Dat brengt een terminologisch probleem naar voren: marke of meent? Beide termen kunnen zowel slaan op gemeenschappelijk gebruikte (woeste) gronden als op organisaties van gebruiksgerechtigden. Hoppenbrouwers stelde voor om, wat de tweede betekenis betreft, gemakshalve het volgende onderscheid te maken. De term *marken* wordt gereserveerd voor gebruikersorganisaties die separaat opereerden van lokale overheden; waar lokale overheden ook het beheer van gemene gronden tot hun dagelijkse taken re-

²⁷ Vgl. Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 95: ‘But the dissolution of the classical manorial system of course did not put an end to aristocratic and religious landownership of large-scale holdings, nor did it preclude the existence of marks and meenten that were entirely dependent on landed estates’.

²⁸ Slicher van Bath, *Mensch en land*, 89-92.

kenden spreken we van *meenten*.²⁹ Op basis van dit onderscheid werd de erfgooiersorganisatie door hem als meent getypeerd.

Er mag niet voorbij worden gegaan aan het gegeven dat marken onder die naam vooral in Overijssel en Gelderland voorkwamen, waar ze inderdaad min of meer los stonden van het lokale openbare bestuur. Buiten die gewesten was de algemene benaming voor gemene gronden en de organisaties van gerechtigden (*ge*)*meenten* of letterlijk gemeenschappen. Er waren echter ook gevallen waaraan geen specifieke naam was verbonden omdat er geen specifieke organisatie bestond. Daarbij moet in ogenschouw worden genomen dat het onderscheid tussen marken en meenten een simplificatie is, want in regio's waarin markegenootschappen domineerden, vervloeiden de markebesturen op een gegeven moment met de dorpsbesturen, vooral omdat de reglementen ook bepalingen bevatten die niets te maken hadden met de gemene gronden.³⁰

Uiteraard speelt terminologie ook een rol bij de benaming van de erfgooiersorganisatie. De eerste aanduiding van een georganiseerde groep Gooiers, mogelijk agrariërs, was 'de goeden luden'. Niet veel later raakten zij bekend als de 'waarschap' of 'gemene waarschap', de verzamelde rechthebbenden of *gewaarden* op de gemene gronden. Ik gebruik afwisselend de termen Gooiers, Gooise boeren, Gooise markegenoten en erfgooiers. Hoewel die laatste duiding pas rond 1700 werd geïntroduceerd, is het na verschijning van de vijftiende eeuwse schaarbrieven (1404-1442-1455) billijk om al over erfgooiers te spreken, omdat toen impliciet werd vastgelegd dat het recht op het gebruik van gemene gronden in het Gooi overgaat van vader op zoon. Ook ten aanzien van de benaming van de organisaties hanteer ik diverse termen: Stad en Lande (van Gooiland), de Gooise marken – te onderscheiden in een agrarische belangenorganisatie en de bosmarke, erfgooiersorganisatie, de Vergadering en de Vereniging (sinds 1912). Het collectief 'noemt zichzelf' vanaf circa 1650 Stad en Lande van Gooiland.

Mijn inziens zijn de collectieve arrangementen echter al vanaf 1364 en 1404 te kwalificeren als marken en niet als meenten. Er was namelijk sedertdien sprake van afzonderlijke organisaties waarvan het bestuur weliswaar nauwe banden onderhield met de dorpsbesturen (alsmede met de stad Naarden), maar ze vloeiden nimmer samen. Dat er in de negentiende eeuw over dit punt discussie ontstond, is een andere zaak. Het bestuur van de erfgooiersorganisatie bestond uit afgevaardigden van de Gooise dorpen en stad, maar deze vertegenwoordigden de verzamelde erfgooiers en administreerden hun besluiten in resolutieboeken. Het is wel waarschijnlijk dat in 1404 verschillende meenten samenvloeiden in een agrarisch genootschap.

Ten aanzien van de herkomst, aard en benaming van marken in het algemeen en de Gooise marken in het bijzonder, daarom het volgende: Zonder de vele historici tekort te doen die zich met marken of commons bezighielden en bezighouden, dient te worden gezegd dat een precieze omschrijving van een markeorganisatie niet is te geven; de variatie in typen is groot en geen marke lijkt geheel op een andere marke. Dat is goed te verklaren: elke organisatie opereert binnen een eigen specifiek krachtenveld. Er bestaan veel overeenkomsten, maar die werden minder nadrukkelijk behandeld dan de ogenschijnlijke verschillen. Die verschillen berusten voornamelijk op uiterlijkheden of uitzonderingen die tot regel werden gemaakt, terwijl de fundamenteën van marken doorgaans dezelfde zijn: een bepaalde groep boeren binnen een begrensd gebied die zich op basis van gebruiksrechten op de gemene gronden organiseerden in een vergadering of vereniging en afspraken maakten over het gebruik en behoud & beheer van en over de toegang tot die gronden.³¹

Gemene gronden en hun gebruik in Nardinclant / Gooiland

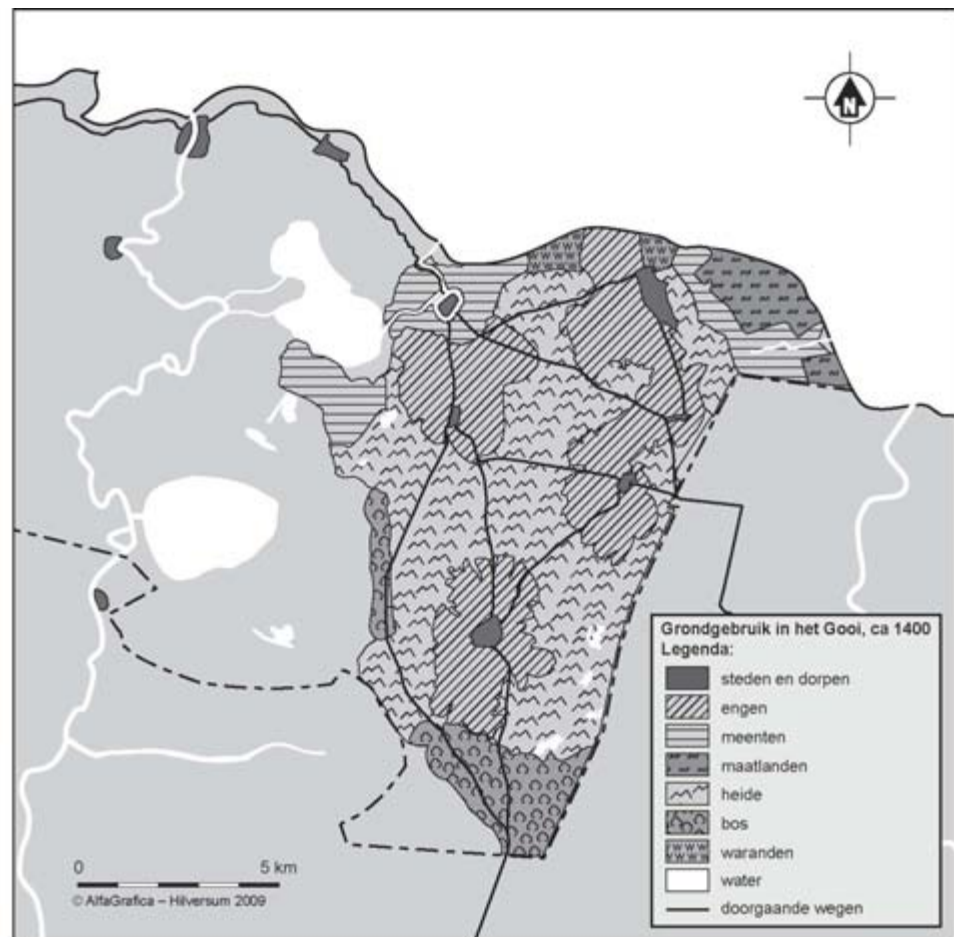
De suggestie van ordeloze 'woestheid' die de term 'gemene gronden' gemakkelijk oproept, is geheel onjuist. Er waren niet in cultuur gebrachte, collectief gebruikte gronden in soorten en maten, en de gebruiksrechten daarop waren aan die veelsoortigheid aangepast. Naast bossen en heidevelden onderscheidde men (moerassige) venen, maat- of hooilanden, (niet ingezaaide) weilanden en (open) jachtpercelen of waranden. De heiden dienden voornamelijk voor de schapenteelt, maar er werden ook plaggen gestoken

²⁹ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 92.

³⁰ Ibidem, 92-93.

³¹ Heringa: 'Alle marken lijken hetzelfde, maar zijn bij nadere beschouwing toch steeds anders'. Heringa, *De buurschap en haar marke*.

die gebruikt werden voor de mestbereiding. Op de weidegronden kon het vee grazen en uit de bossen werd hout gehaald. Ook konden de varkens daar 'eikelen' of akeren. De venen leverden turf, op de waranden werd op konijnen en hazen gejaagd en op niet nader gespecificeerde woeste gronden werden plaggen gestoken en sprokkelhout verzameld. De Gooise maatlanden, waarvan hooi werd gewonnen, behoorden oorspronkelijk wel tot de gemene gronden, maar werden in een vrij vroeg stadium verdeeld onder de gerechtigde boeren. Uit jongere bronnen blijkt dat zij simpelweg als eigenaren werden beschouwd. Ze betaalden daarvoor eerst een tijs aan Elten en later aan de graaf van Holland. Er waren ook eigenaren of pachters van Gooise maatlanden die tijsen betaalden aan het Utrechtse kapittel van Sint-Jan. Het Gooiersbos stond onder toezicht van een Eltense dienstman en mocht worden gebruikt door boeren die koptienden betaalden.

Voor de akkerbouw en veeteelt waren gemene gronden en bossen noodzakelijk, sterker, zonder dergelijke gronden kon er geen succesvol agrarisch bedrijf worden gevoerd. Via de instandhouding van voldoende gemene gronden kon enerzijds cultuurland benut worden, anderzijds voldoende vee worden geweid, om niet alleen dierlijke producten maar ook mest te genereren. Die mest werd weer gebruikt op het cultuurland. Dat gold waarschijnlijk toen ook al voor de mest van schapen die vermengd werd met heideplaggen (schaapskooimest).³²

Evenmin als de maatlanden maakten de *engen* of akkers onderdeel uit van de Gooise gemene gronden. Ze werden wel korte perioden beschikbaar gesteld voor collectief gebruik. Op de enges liet men na de oogst rundvee grazen (*stoppelgang*). Dat kwam ook ten goede aan de bemesting. Op de maatlanden mochten na de hooibouw eveneens koeien grazen, maar alleen die van de eigenaars of pachters. Uit jongere bronnen blijkt ook dat Stad en Lande geen zeggenschap had over die maatlanden.³³

³² Moorman van Kappen, 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', 12.

³³ Vgl. Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland* I, 51-52. Enklaar stelt dat niet is vast te stellen of de maatlanden ooit van de gemene gronden zijn afgescheiden. De graaf van Holland was eigenaar van de maatlanden op basis van zijn soeverein recht; het stroomregaal of recht op de aanwassen.

In zekere zin zijn de Gooise engen goed te vergelijken met streken met open bouwlanden die elders in Europa voorkwamen, zoals in Drenthe (*essen*), maar bijvoorbeeld ook in Engeland (*open-fields*). Rond nederzettingen ontstonden grote open, slechts in hun geheel omtuinde complexen waar al het bouwland van de nederzetting bij elkaar lag. Dergelijke akkercomplexen werden gekenmerkt door een klein verkavelingspatroon, gemengd grondbezit (de strookvormige percelen van de verschillende boeren liggen verspreid over de eng, ook wel versnippering genoemd) en deels individueel en deels collectief gebruik van de grond.³⁴ Thirsk hanteerde daarom de term *common field*, omdat er weliswaar sprake was van privaat en tevens particulier grondbezit op *open fields* maar daarnaast waren deze onderworpen aan welbepaalde collectieve regels ten aanzien van wat er werd verbouwd (*Flurzwang* in het Duits) en van vormen van beweiding tussen de periode van oogst en het opkomen van nieuw gewas.³⁵ Vanwege de verwarring die de term 'field' gemakkelijk oproept, spreken anderen liever van *common arable*.³⁶

Het moet duidelijk zijn dat de Gooise marke-organisaties zich niet uitstrekten over eventuele collectieve gebruiksregimes op de engen. De Gooise schaar- en bosbrieven hadden uitsluitend betrekking op de niet in cultuur gebrachte gemene gronden daarbuiten. Er werd in bepaald door wie en op welke wijze die gronden gebruikt mochten worden. De zogenoemde *eigenerfde* boeren, de boeren in het bezit van bouwland op de eng, trokken de meeste voordelen van de gemene gronden. Zij beschikten op basis van hun landbezit over oude en sterke gebruiksrechten op de inculte gronden; anders gezegd, ze waren *gewaard* of gerechtigd in de marke. In deze marken was dus géén plaats voor *ongewaarde* markegenoten; alleen gewaarde boeren waren markegenoten (en later erfgooiers). In theorie was iedereen gelijk, maar in de praktijk bestonden verschillen omdat niet iedere eigenerfde boer gebruik *kon* maken van zijn rechten.

Overigens werd dat recht in Gooise bronnen, liever dan met 'gewaard zijn' of 'waardelen' aangeduid met het bezit van *veldslag*. Het betekent dat de eigenerfde boeren in principe het recht hadden om 'veld' (de open gronden en waarschijnlijk ook de bossen, maar daar golden nog andere restricties) te 'slaan' of te ontginnen. In de praktijk lag de veldslag aan de basis van elke vorm van collectief gebruik van gemene gronden, zoals het 'scharen' of weiden van vee (ook aangeduid als de uitoefening van *schaarrecht*) of het kappen van hout in het bos. Er waren echter óók veldslaggerechtigden die geen gebruik maakten van hun schaarrecht, bijvoorbeeld omdat ze geen koeien of paarden hadden of, en dat is van belang, genoodzaakt waren om een niet agrarisch beroep uit te oefenen (als bijvoorbeeld de oudste broer de boerderij en het land op de eng van de vader erfde). Vooral de vraag, of schaarrechten wel of niet werden benut, werkte op den duur sterk onderscheidend: toen de term 'erfgooiers' die van veldslaggerechtigde eigenerfden had verdrongen, werd er meteen verschil gemaakt tussen *scharrende* en *niet-scharrende* erfgooiers.

Nu bestond het collectieve gebruiksrecht op de gemene gronden uit meer dan alleen het scharen van vee en houthakken. Daarnaast kan men denken aan het steken van turf, het hoeden van schapen, rapen van strooisel, verzamelen van paddestoelen, enzovoort. Allengs raakten deze voordelen op de achtergrond, waardoor niet-scharrende erfgooiers ten slotte maar op één manier voordeel van hun gerechtigdheid konden trekken, namelijk bij de uitverkoop van de gemene gronden en liquidatie van de markeorganisatie.

³⁴ Spek, *Het Drentse Esdorpenlandschap*, 608, 624. Vgl. Dodgson, *The origin of British field system*, 83-107.

³⁵ Thirsk, 'The Common Fields', 3-25. Een ideaal common field voldeed aan vier kenmerken: 1) gemengd grondbezit, 2) gemeenschappelijk gebruikt cultuurland (na de oogst, voor het inzaaien), 3) gemeenschappelijk gebruik van woeste of gemene gronden en 4) een institutie, of orgaan dat op het beheer toezag. Dat collectief gebruik, bijvoorbeeld beweiding, ontwikkelde zich vanuit het individuele gebruik. Door bevolkingstoename en derhalve meer verdelingen van erfgoed was een kleinschalig en sterk verspreid grondbezit ontstaan. Daardoor was het voor een individu moeilijker zich staande te houden. Wanneer men daar de voortschrijdende ontginningen en een toename van het aantal grazers bij optelt, dan is de som als volgt: de boeren werden gedwongen om braakliggende akkers open te stellen voor beweiding, de woeste gronden te beschermen tegen en af te sluiten voor derden en het gebruik alsmede de bestemming van de opbrengsten daarvan collectief te gaan regelen.

³⁶ De Moor e.a., 'Introduction', 18. Vgl. Bieleman, *Boeren in Nederland*, 97-98. Wordt ook esbeweiding genoemd.

Sociaal-economische schets: Gooiland 968-1568

Een globaal beeld van de sociaal-economische toestand van Gooiland in de periode 968 tot 1568 is alleen met de nodige voorzichtigheid te geven (immers het gaat hier over een periode van zeshonderd jaar). De bronnen en gegevens voor de periode 968-1280 zijn bijzonder schaars. Het is vrijwel onmogelijk iets zinnigs of tastbaars te zeggen over bijvoorbeeld de bezitsverhoudingen, behalve dat Nardinclant als leengoed van Wichman van Hamaland aan het stift Elten was geschonken (968) en het stift dat leengoed tot 1280 behield. De kerken van Laren en Naarden hadden grondbezit, maar ook daarover is weinig bekend. Een bericht uit 1180 verhaalt over een conflict tussen het Utrechtse kapittel van Sint-Jan en Elten over de investituur van de kerk van Naarden. De oplossing werd gevonden in het om beurten benoemen van de pastoor van die kerk.³⁷ Zeker is dat de Van Amstels voet aan de Gooise grond kregen en zowel de bisschop van Utrecht dienden – als zijn ministerialen – als (vermoedelijk) de abdis van Elten als meiers of rentmeesters van haar domein Nardinclant. De Gooiers waren tussen 968 en 1280 op verschillende wijze horig aan het stift en voorzagen in hun bestaan via landbouw en kleinschalige kustvisserij.

Tussen 1280 en 1404 vloeien de bronnen wat rijkelijker, en ze laten iets meer toe als het gaat om de bepaling van sociaal-economische verhoudingen. Zo kwam in het gebied een nieuwe stad Naarden tot ontwikkeling (1350-1355) met alle gevolgen vandie: een toename van het aantal koop- en ambachtslieden en poorters, de opkomst en vestiging van gilden, bedrijven en winkels en de wisselwerking tussen de stedelijke- en de rurale economie. Ook daarover is echter weinig bekend. Vóór de nieuwbouw werd in 1342 uitgebreid verhaald over de visstapel, de haven en de visserijactiviteiten van de Oud-Naarders³⁸, maar over de stad Oud-Naarden weten we alweer niet veel.³⁹ De nieuwe stad Naarden kende in ieder geval een afwisselend florerende en tanende lakennijverheid. Op het platteland werd de wol geproduceerd en bewerkt, terwijl het lakenweven, de handel en de distributie natuurlijk in de stad plaatsvonden.⁴⁰

Na de uitvaardiging van de eerste schaarbrief aan het begin van de vijftiende eeuw zal er niet heel veel zijn veranderd. Hoewel Gooiland sinds 1280 tot het graafschap Holland behoorde, ligt het niet voor de hand ontwikkelingen die elders in het graafschap plaatsvonden automatisch in de streek te ontwaren.⁴¹ De stad Naarden kende weliswaar aan het eind van de veertiende eeuw een uitbreiding van haar stadsvrijheid, maar zou daarna niet of nauwelijks groeien.⁴² De Hollandse boeren in de veengebieden gingen zich meer toeleggen op de rundveehouderij, meestal in combinatie met hooibouw of haver-teelt, die geen al te hoge eisen stelde aan de kwaliteit van de bodem of wat erop groeide. Hierdoor nam de arbeidsbehoefte in de landbouw per saldo af en werd de arbeidsvraag ongelijker over het jaar verdeeld dan op de traditioneel gemengde boerenbedrijven.⁴³ In Gooiland overheerste dat traditioneel gemengde bedrijfstype. Sommigen hielden het bij akkerbouw of waren knecht, maar in het algemeen hadden de meeste Gooise boeren hun bouw- en grasland in eigendom of in pacht (gemiddelde verhouding 2:1). Ze beschikten over enkele koeien, varkens en soms een paard. In Laren en Hilversum waren veel schapenhouders en als gevolg daarvan herders te vinden. Sommige inwoners van Naarders en Huizen legden zich zoals gezegd toe op de visserij. Daarnaast

³⁷ OSU I nr. 492. Vgl. Palmboom, *Sint-Jan*, 262 en Dekker, *Kromme Rijngebied*, 300 n. 80.

³⁸ Van Mieris, *Groot Charterboek* II, 656: '[...] ende een Vismarckt van allen dien vissche, diemen landen sal in allen onsen landen van Hollandt, van Kennemerlandt, ende van Vrieslant, geleyt hebben in onsen stede van Naerden [...]'.
³⁹ De Naarders bleven beschikken over de visstapel. Twee rekeningen uit 1457 en 1459 geven veel informatie, bijvoorbeeld over de soorten gevangen vis, de herkomstplaatsen van de vissers en hoe het stapelrecht werd uitgeoefend. Het was aanvankelijk een behoorlijke 'afslag', want het ging om alle vis die in Holland, Kennemerland en West-Friesland aan land werd gebracht plus de vis die tussen Muiden en Kampen gevangen werd. Ibelings ging uitgebreid in op deze visstapel en concludeerde dat het problematisch blijft om de precieze grenzen van het privilege te bepalen en of de verstapelde vis wel allemaal uit de Zuiderzee kwam (gezien de genoemde zoetwatervis). Ibelings, 'De middel-eeuwse visstapel te Naarden', 47-61.

⁴⁰ De Vrankrijker, *De historie van de vesting Naarden*, 36-40.
⁴¹ Zie Van Bavel en Van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy', 506: 'Economic and demographic developments in Holland during the period 1350-1500 were thus quite remarkable; it can be argued that structural transformation that occurred was a crucial stage in its development, leading to Hollands "golden age" in the seventeenth century'. Voor zover ik heb kunnen vaststellen, werden gegevens over Gooiland niet verwerkt.
⁴² Rutte, 'Groeï en krimp', 29-55, m.n. 30, 33.

⁴³ Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland', 136-137.

is het goed mogelijk dat sommige boeren in de winter overschakelden op de visserij of zich aanboden in de haven van Naarden.

De schapenhouderij was inderdaad een belangrijke nering voor de Laarders en Hilversummers. De schapen leverden niet alleen mest, maar voorzagen ook de lakenwevers in Naarden van inlandse wol. Het Naarder laken werd vanaf de vijftiende eeuw geëxporteerd naar Noord-Duitsland en de Baltische staten. In een brief uit 1453 liet de Hanzestad Bremen aan de Hanzestad Lübeck bijvoorbeeld weten dat het Naarder laken wilde verhandelen.⁴⁴ Nog geen twintig jaar later was Naarden dé textielstad van Holland. Het overschaduwde zelfs Leiden. Maar door een oorlog met Utrecht (zie onder) kreeg het lakenbedrijf een flinke klap en nam Leiden de eerste positie weer over. Bovendien begonnen de *drapeniers* (wevers) ‘buitenlandse’ wol in te kopen, waardoor veel Gooise schapenhouders en herders hun inkomsten fors zagen slinken.

De turflanden zullen tegen het eind van de dertiende eeuw economisch gezien steeds interessanter zijn geworden, en niet alleen voor de Gooiers.⁴⁵ Met name lieden uit het Sticht raakten alsmaar verder weg van hun ontginningsbasis, de oostelijke Vechtoever, en trokken allengs richting het Noorden ofwel Gooiland. De conflicten tussen Gooiers en inwoners van aangrenzende nederzettingen als Eemnes en Loosdrecht, waarop ik in hoofdstuk een en vijf uitgebreid terugkom, springen in het oog.

De Enquete en Informacie (1494 en 1514)

Tamelijk gedetailleerde gegevens over de toestand in het Gooi is te vinden in de *Enquete* van 1494 en de *Informacie* van 1514, twee enquêtes die de landsheer van Holland liet houden om de grondslag voor de belastingheffing te verbeteren. Vertegenwoordigers van de stad Naarden en de dorpen Huizen, Hilversum, Laren, Blaricum en Bussum werd gevraagd naar het aantal haardsteden, de oppervlakte van het land en welke bedrijvigheid er aanwezig was. De gegevens bieden de mogelijkheid om de aantallen inwoners en haardsteden (huizen) in Gooiland te bepalen; soms geven ze zicht op de oppervlakte en het gebruik van gronden.⁴⁶

Het ging om een herijking van de belastingaanslagen en de ondervraagde dorps- en stadsnotabelen hadden er weinig belang bij om de ‘waarheid’ te vertellen. In de inventarisatie van 1494 komen echter veel terechte ‘ach en wee’s’ voor, want na de dood van Karel de Stoute (1433-1477) was er op veel vlakken sprake van een sterke achteruitgang. Ook Gooiland raakte in een diepe crisis. In 1480 klonk er luid Naarder protest tegen een nieuwe bede met als gevolg dat er geen nieuw schepencollege kon worden benoemd. Net als Muiden was Naarden een jaar later vrijwel onbestuurbaar.⁴⁷ Na 1494 trok de economie weer wat aan en dat blijkt ook uit de enquête van 1514.⁴⁸ In het Gooise geval lijkt het zelfs op een herstel van de situatie ten tijde van het bewind van Karel de Stoute.

Huizen

In 1494 vertelden de vertegenwoordigers van Huizers dat ze tijdens het bewind van Karel de Stoute honderd haardsteden hadden. Inmiddels was dat aantal geslonken tot 74. Hun inkomsten vergaarden ze door landbouw op schrale zandgronden waarbij ze de ‘wilderheit’ gebruikten voor het laten grazen van hun beesten (vermoedelijk enige schapen en varkens en misschien paarden). Daarnaast bedreven ze veehouderij. Hun koeien graasden op een ‘gemeen weye’, die eveneens toebehoorde aan Naarden, Hilversum en Blaricum.⁴⁹ Dat was waarschijnlijk de Oostermeent. In 1494 waren Laren en Blaricum onder één schoutambacht geplaatst, en Bussum onder ‘één contribucie’ met Hilversum. Vandaar dat alleen verwezen werd naar Naarden, Hilversum en Blaricum.

⁴⁴ De Vrankrijker, *De historie van de vesting Naarden*, 37. Zie Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600*.

⁴⁵ Zie voor het belang van turf Cornelisse, *Energiemarkten en energiehandel in Holland*, 28-34.

⁴⁶ Van der Woude analyseerde de gegevens uit 1494 en 1514 voor het Noorderkwartier. Het aantal haardsteden kwam meestal overeen met de werkelijke situatie, maar ten aanzien van de communicanten lag dat anders. Om de totale bevolking in een stad of dorp te schatten kwam hij tot een vermeerdering van 34 % en 35 %, ervan uitgaand dat een 13 of 14-jarige ter communie ging.

⁴⁷ Glaudemans, ‘Om die wrake wille’, 150, 155.

⁴⁸ Hoppenbrouwers, ‘Van waterland tot stedenland’, 143.

⁴⁹ Fruin, *Enquete*, 117: ‘[...] dat zij by tijden Hertoge Karel hadden 100 haertsteden; ende nuertijt hebben zij mer [maar] 74 haertsteden’ [...] Item angaende die neringe zeggen, dat zij hem generen met bouwen, eensdeels op santlandt, ende behelpen metter wilderheit, daer zij heur beesten up weyen, ende mit koeien te houden, die te weyen up een gemeen weye, toebehoorende te zamen Naerden, Hilferssen, Blarichem ende hemluyden van Huysen voorsz., ende dat oock spinnen ende caerden alsoe wel mannen ende wyven’.

In 1514 gaf de schout van Huizen samen met een schepen en een klerk de volgende informatie: in Huizen stonden 120 haardsteden waarvan er veertig ‘luttel’ waren, ofwel klein van stuk. De bewoners daarvan brachten geen belasting op vanwege hun armoede. Die 120 haardsteden waren er trouwens tien jaar eerder ook al (1504). De oude en manke pastoor meldde dat er 500 communicanten waren die eveneens sedert tien jaar geen of nauwelijks veranderingen in hun situatie hadden ondervonden.⁵⁰

Ook in 1514 voorzagen de Huizers in hun bestaan door landbouw en het spinnen en kaarden van wol.⁵¹ Belangrijk is dat de Huizermaat 150 ‘suamaet’ (swatmaat, de breedte van een zeisslag) groot was. De Gooise zwad was een oppervlaktemaat van twaalf voet in de breedte en ongeveer 240 roeden in de lengte.⁵² Het betrof een maat voor het weien grasland. De Huizers huurden hun suamaten per jaar tegen een vaste prijs of waren in staat ze te kopen. Alle zwaden werden gebruikt door Huizers, zowel als eigenaar als huurder (of pachter). 52 suamaten op de maatlanden waren in eigendom: dat maakt 35% eigenaren en 65% pachters.⁵³

Hilversum en Bussum

Hilversum gaf in 1514 negentig haardsteden op, waarvan er veertig ‘om goodswillen’ gingen en waarvan de bewoners dus aan de bedelstaf waren geraakt. Gezien het feit dat zij op ‘thooge’ woonden was er verbetering in de situatie gekomen (ten opzichte van tien jaar eerder). Hoog land betekende goed bouwland. Van de 560 communicanten waren er minstens tweehonderd broodarm.⁵⁴ De Hilversummers waren spitters en delvers, maar vooral herders en wolbewerkers. Ik beschouw het spitten als het steken van heideplaggen.⁵⁵ Vrijwel iedere Hilversummer spon en kaarde wol ‘als een wijf’. Zonder de lakenhandel in Naarden zouden ze allemaal aan de bedelstaf geraken; het kleine ‘geest teellants’ (de zandakker) bood geen alternatief voor andere inkomsten. De omvang van het ‘zaailand’ was 120 morgen. Daarnaast beschikten de Hilversummers over de helft van een meent die ze deelden met Huizen, Laren, Blaricum en Bussum. De andere helft was voor Naarden. Bovendien was er een heide van 1 mijl groot die eveneens gezamenlijk gebruikt werd door bovengenoemde dorpen en stad.⁵⁶ Een klein aantal Hilversummers hield koeien, namelijk 1/14 deel van het dorp.⁵⁷

In 1494 was de teller op 74 haardsteden blijven staan, waaronder drie of vier ‘vervalen zijn’, dus in slechte staat verkeerden. Onder Karel de Stoute stonden er honderd in het dorp. Ook toen sponnen mannen en vrouwen en hadden enkele Hilversummers paarden en koeien en wat zaailand. Weiland was er weinig.⁵⁸ Hiermee moet verdeeld weiland in individueel eigendom bedoeld zijn, gezien de in 1514 genoemde meent. Bovendien was hun nering bij lange niet wat die was geweest toen Karel de Stoute graaf van Holland was.

De plaats Bussum werd al in een vrij vroeg stadium onderverdeeld in Oud- en Bussum. Oud-Bussum werd op een gegeven moment ook Klein-Bussum genoemd.⁵⁹ Helaas

⁵⁰ Fruin, *Informacie*, 229: ‘[...] binnen den voors. dorpe zijn 120 haertsteden, daerof datter 40 es die luttel of niet met hemluyden geven, overmits heurluyder armoede; ende en zijn dese haertsteden binnen 10 jaeren niet gemeerdert of gemindert [...] dat de pastoor, die oudt ende manck es, hem geseyt heeft dat int dorp voors. zijn omtrent 500 communicanten, die oock de naeste 10 jaeren genouch in eenen state gebleven zijn’.

⁵¹ Kaarden is de wol ontdoen van vezels en de strengen evenwijdig leggen.

⁵² De Vrankrijker, *Nardinclant*, 85-86.

⁵³ Fruin, *Informacie*, 230: ‘Seggen voorts, dat Huyssen ende Huyssermaet behalven Buyssem ende Buyssermaet ende Buysserandrecht, groot 150 suamaet, ende gelt elcke suamaet jaerlix te huyeren, teen tandere, 2 Rh. Gl. Ende te coope den penninck 20; ende wordden alle de landen gebruyct by den inwoners van Hyussem zoe in eygen, zoe in huyere, ende hebben 52 suaem in eygen’. Ik denk niet dat de frase ‘Huyssen ende Huyssermaet’ op zowel het dorp als het maatland sloeg.

⁵⁴ Ibidem, 233: ‘[...] dat zy hebben omtrent 90 haertsteden, daerof de 40 gaen om goodswillen; ende zijn meer gemeerdert dan gemindert dese naeste 10 jaeren, ommadat zy wonen up thooge, ende bidden om goodswillen [...] datter zijn omtrent 560 communicanten, daerof de 200 wel gaen om goodswillen; ende zijn meer gemeerdert dan gemindert dese naeste 10 jaeren’.

⁵⁵ Het kan ook speten of rijgen zijn geweest ofwel een activiteit die hoorde bij de wol- of lakennijverheid.

⁵⁶ Fruin, *Informacie*, 234: ‘Seggen voorts, dat heurl. Kerspel groot es in zaylant omtrent 120 mergen, ende behoert hemluyden eygen, ende wort by hemluyden selve gebruyct [...] hierboven een gemeente tot weylant, darof de helft behoert tot Naerden, ende dander helft wort gebruyct bij heml., ende omtrent [ten volle] de dorpen van Huysssem, Larem, Blaricum ende Buyssem; ende hebben oock een heyde omtrent 1 mijle groot, die oock by die van Naerden ende de 5 dorpen van Goylant gemeen gebruyct wort [...]’.

⁵⁷ Ibidem, 234: ‘[...] dat zy hem generen meest mitten hant spitten, delven, ende meest mit wolle te spinnen ende te caerden, ende datter een man niet en es, hy en spint ende caerdit wolle als een wijf. Ende en hadde Naerden geen draperie, zy mosten omme broot gaen: zy hebben oock een luttel geest teellants, ende sommigen houden coyen, ende dat 1/14 deel van heurl. dorp.’

⁵⁸ Fruin, *Enquete*, 109: ‘[...] dat zij nuertijt hebben 74 haertsteden, daerof die 3 ofte 4 vervallen zijn, ende by tijden Hertoghe Karel waren aldaer 100 haertsteden [...] dat zij hem generen met spinnen, twelck die mannen alsoe wel doen als die vrouwen, ende ooc met paerden, met koeien te houden, ende met wat zaeilants te zayen, ende en hebben geen of luttel weylants [...]’.

⁵⁹ NHA 151.1. nr. 82: ‘Bussem en Oude Bussem’ en daarna ‘kleyne ende groete Bussem.’

werd het aantal haardsteden in 1494 niet vermeld, maar rond 1477 stonden er 22 of 23.⁶⁰ In 1514 waren in beide Bussums 36 haardsteden te vinden. Een derde deel was verarmd en alle huizen waren van ‘cleyner waerden’ (weinig waard). Het aantal communicanten was onbekend, omdat de Bussumers in Naarden kerkten. Het waren spinners, spitters, delvers en menners. Ook de hoeveelheid land bleef ongewis; maar dat hoge zandige land werd eveneens door Naarders gebruikt.⁶¹

Laren en Blaricum

Eind vijftiende eeuw telde Laren circa vijftig woningen, tien minder dan onder Karel de Stoute. De Laarders hielden zich bezig met de schapenhouderij maar ook met het bewerken van het eigen bouwland en dat van anderen (de ploeg was in eigen bezit). Veel mannen en vrouwen legden zich toe op het spinnen en het melken van (andermans) koeien. Het weiland waren ze vrijwel kwijt geraakt, bovendien was het bouwland overbelast. Daarom konden ze geen paardenploeg bekostigen ofwel de Laarders ploegden met de hand.⁶² Hieruit blijkt eveneens dat naast boerderij en- landbezitters ook dagloners of knechten aanwezig waren die hielpen met het melken.

Laren had in het begin van de zestiende eeuw 65 haardsteden waarvan er tien door armoedige lieden werden bewoond. Er woonden ongeveer 325 communicanten. Ook die situatie verschilde niet met die van tien jaar her.⁶³ De Laarders kaarden, sponnen en spitten en ploegden. Ze beschikten niet over bouwland dat volgens het morgental belast werd; het betrof heide en dor land. Ze bebouwden nog een ander deel maar dat werd via de schepelindeling belast. Elke schepel was tachtig roeden lang en 2 roeden breed (280 m x 7 m), maar niet iedere schepel was even goed; ‘ende teen es beter dan tandere, daer nae heure kerven gereeckent werden, want elck lant staet up zijn prijs’.⁶⁴

Het dichtbij gelegen Blaricum viel in 1494 onder een schoutambacht met Laren. Er stonden 45 haardsteden en rond 1477 waren dat er twintig meer, dus vijf meer dan in Laren. Beide dorpen hadden veel te lijden gehad van oorlogsdreiging uit Utrecht, Montfoort, Woerden en zelfs Rotterdam en de afgedwongen afkopen (‘verdingen’). Dat had te maken met het feit dat beide dorpen aan of zelfs op de grens van Gooiland lagen.⁶⁵ In 1514 was Blaricum kleiner geworden: ongeveer veertig woningen, waarvan er tien ‘om broot’ gingen: die inwoners waren bedelaars. Ook in die tijd speelden oorlogshandelingen de ongeveer 250 Blaricummers parten. Hun nering bestond uit het spinnen en kaarden van wol en ‘wat bouwerie’.⁶⁶

Naarden

De stad Naarden had in 1477 vijfhonderd haardsteden en in 1494 ongeveer driehonderd. Sommige daarvan stonden leeg en die vielen dan ook buiten het belastbare. De poorters hielden zich al lange tijd bezig met de lakennijverheid. Onder Karel de Stoute mochten ze tachtig halve lakens per dag produceren in plaats van de twintig in 1494.⁶⁷

⁶⁰ Idem: ‘[...]... ende by tijden Hertoge Karel hadden omtrent 22 off 23’.

⁶¹ Fruin, *Informacie*, 235: ‘[...] dat zy hebben in de twee dorpen van Buyssem 36 haertsteden, daerof dat teen derdendeel arm es, ende zijn huysen van cleynder waerden’ [...] Aengaende de communicanten, seggen dat zy daerof niet en weten, alsoe zy te Naerden ter kercke behoeven [...] dat zy hem generen mit spinnen, spitten ende delven, ende de wagen te mennen. Seggen voorts, dat zy niet en weten hoeveel lants dat zy hebben, alsoet hooch sandich lant es [...] Ende de poorters van Naerden bryuckens oock [...]’. Onder het lemma Naarden komen de twee Bussums ook voor en in plaats van 36 meldde men ‘[...] omtrent 30 of 40 huysen [...]’.

⁶² Fruin, *Enqueste*, 106-107: ‘[...] dat die van Laren hebben alsnu omtrent 50 haertsteden [...] ende by tijden van Hertoge Karel hadden die van Laren omtrent 60 haertsteden [...] Item angaende die neringe zeggen, dat zij hem generen metter ploech, van hem zelven ende voor huer eygen landt, ende voor ander luyden, ende oock generen hem met spinnen metter wyle, alsoe wel die mannen als die vrouwen, ende oock met koeyen te melken; ende dat nutertijt veel snooder ende minder es dan zij was ten overlijden Hertoge Karel, midts dat zij alle heure weylant al meest quyt zijn ende haer boulandt zeer belast is, zoedat zij geen paerden noch paerdenplouch mogen altijt becosten, omme heure bouwery te doene; ende oock datse nutertijt niet en gecrijgen te spinnen’.

⁶³ Fruin, *Informacie*, 230: ‘[...] datter zijn in als 65 haertsteden, daerof datter wel 10 arm zijn; ende zijn genouch in eenen doene de naeste 10 jaeren herwaerts [...]’.

⁶⁴ Fruin, *Informacie*, 231: ‘[...] dat huer lant niet en leyt by der groote van den mergentaelen, maar es heye ende dorre lant [...]’.

⁶⁵ Fruin, *Enqueste*, 106-107: ‘[...] die van Blarichem 45 haertsteden; ende by tijden van Hertoge Karel [...] hadden 65 haertsteden’.

⁶⁶ Fruin, *Informacie*, 232: ‘[...] datter zijn omtrent 40 haertsteden, daerof datter 10 om broot gaen; ende zijn meer gemindert dan gemeerdert, omme der oorloge wille dier geweest zijn [...] datter zijn 250 communicanten [...] dat zy hem generen mit spinnen, kaarden ende wat bouwerie’.

⁶⁷ Fruin, *Enqueste*, 105: ‘[...] dat zij ten tijden van den overlijden van Hertoge Karel hadden omtrent 500 haertsteden, ende alsnu omtrent 300 haertsteden, van welcken upten dach van huyden wel ledich staen ende met hemluyden niet en contribueren’ [Fruin twijfelde trouwens tussen wel of veel ledich staen]. Aengaende die neringhe zeggen, dat zij hem generen met drapereye, ende altijts geneert hebben, ende met een weinich veenlants, zonder meerdere neringe te hebben; ende dat zij ten overlijden van Hertoge Karel plagen te maecken alle dage 80 halve laeckens, ende nuertijt en mogen zij niet maecken dan 20 halve laeckens sdaechs’.

De stad en vooral de burgers hadden grote gevolgen ondervonden van oorlogen. Niet alleen leverde de strijd ellende, armoede en bezetting op, ook het leger van de Hollandse graaf dat nadien zijn intrek in de stad nam en daarvoor te weinig betaalde had aan de misère bijgedragen. Bovendien was de halve stad verbrand; dat verklaart de vermindering van het aantal woningen. Daarnaast waren enkele Naarders op zee van hun wol beroofd door Nieuwekerkers (lieden uit Nieuwerkerk aan de IJssel).⁶⁸

Volgens de Naarders was die armoede in 1514 nog niet verdwenen. De stad telde weliswaar weer vijfhonderd haardsteden, maar daarvan werden er tweehonderd door arme en miserabele mensen bewoond. Het aantal communicanten varieerde; met die van de beide Bussums erbij van 1800 tot 2000 tot 2200. Daaronder bevonden zich veel lakenarbeiders. De voornaamste nering was inderdaad de lakenweverij, maar die industrie stond er niet best voor. Er was niet voldoende wol te verkrijgen en de wol die geleverd kon worden, was de helft duurder dan voorheen. Ook de olie voor het appreteren (het op glans brengen van het laken) was veel duurder geworden.⁶⁹

Daarna werd het er niet beter op. De ineensstorting van de lakenindustrie rond 1530 en de uitbreiding van de Engelse textielindustrie zorgden voor verminderde inkomsten en geduchte concurrentie. Het lakenbedrijf ging zowel in kwaliteit als in productie achteruit.⁷⁰ De verwoesting van de stad door Alva in 1572 legde de Naarder lakenindustrie trouwens geheel plat.

*De kohieren van de tiende penning (1543-1564)*⁷¹

Andere bronnen die 'harde' gegevens leveren over de sociaal-economische toestand in de vijf Gooise dorpen en de stad Naarden zijn de kohieren van de tiende penning. De gegevens hebben betrekking op de jaren 1543, 1544, 1553, 1556(57) en 1561. Het ging om nieuwe belastingen op onroerende goederen en renten. In de kohieren vinden we doorgaans de naam van de gebruiker van de grond of bewoner van een huis, de vermelding of de grond of het huis gehuurd werd of eigendom was, de oppervlakte van het land en het bedrag dat als belasting moest worden betaald (en op basis waarvan; de jaarlijks te betalen huur of bij eigendom de getaxeerde waarde).⁷² Ook de aard van de grond werd vermeld. In Gooiland noemde men het bouwland meestal 'geestlant' (hoge zandgronden), 'schierlant' (schraal land) en de hooi- en weilanden gras- of groenlant' (ook zwadland). Soms werd het bouwland in akkers opgegeven (Naarden).

Er kleven wel wat haken en ogen aan de interpretatie van deze gegevens.⁷³ Net als heden ten dage kon er door de belastingplichtigen informatie verzwegen of anders voorgesteld worden. Ook konden boeren een deel van hun grond (zowel bouw- als grasland) aan andere boeren verpachten, terwijl poorters uit Naarden hun grond zelf gebruikten en in feite als boeren door het leven gingen.⁷⁴ De stad heeft trouwens tot diep in de twintigste eeuw stadsboeren gekend.⁷⁵ De Naarder kohieren zijn de meest problematische; in

⁶⁸ Ibidem, 106: 'Seggen, dat zij tot dese armoede ende verminderinghe gecommen zijn, overmits dat zij ingenomen zijn geweest by die van Utrecht in den lesten oorloge van Utrecht, dat zij geheelijck ghepillieert [geplunderd, beroofd], ende hueren burgeren gevangen ende dootgeslagen worden; ende dat zij daerenboven grooten overlast hebben van den Capiteynen ende knechten, die binnen der stede van Naerden ghelegen hebben naderhandt, van mijns genadigen Heren wegen, die hare goet benamen ende luttel betaelt hebben van hueren costen; ende dat oock int jaer van '90 lestleden die voorsz. stede van Naerden verbrande bet dan die helft; ende overmits dat zij oock heben moeten betalen alle scatteringhe ende ongelden van den voorgaenden oorloge, ende midts den dieren tijt ende andere verlies, ende verlies van wolle ende goeden die hem upter Zuyderzee benomen zijn gheweest by die van Nyeuwerkerck: soe sijn zij gecomen tot dese armoede'.

⁶⁹ Fruin, *Informacie*, 195: '[...] dat te Naerden zijn in als omtrent 500 haertsteden, daerof datter wel 200 arm zijn ende miserabel zijn [...] datter in als zijn, beyde de Bussem daerinne gereeckent, die mit Hilferssem gelden ende te Naerden ter kercke behoren, somtijts 1800, 2000 of 2200 communicanten [...] alsoe daer veel kemsters, spinsters, volders ende wevers zijn [...] dat de principale neringe daer Naerden by staet is drapery, die wel zo quaat es als dit oyt geweest es, omme dat die wolle de helft quaeder te gecrighen es dan die plach ende es oock wel de helft costelicker; desgelijcx de olye die zy tot de laickenen behouven'.

⁷⁰ Noordegraaf, 'The new draperies in the Northern Netherlands', 178.

⁷¹ De kohieren van de gewestelijke belastingen in Holland of de kohieren van de tiende penning bevinden zich in origineel in het Nationaal Archief: N1 – HaNa Staten van Holland voor 1572 (1252-1572), 3.01.03. Het Noordhollands archief in Haarlem beschikt echter over zeer goed leesbare kopieën die bovendien per plaats gerangschikt zijn. NHA Kopieëncollectie 151.1. Blaricum: nrs. 63, 64, 65, 66. Bussum: nrs. 81, 82, 83, 84. Hilversum: nrs. 162, 163, 164, 165, 166. Huizen: nrs. 182, 183, 184, 185. Laren: nrs. 215, 216, 217, 218, 219. Naarden, nrs. 257, 258, 259, 260, 261.

⁷² Bos-Rops, 'De tiende penning tussen Vecht en Eem', 190.

⁷³ Ibidem, 192: 'De inhoud van de kohieren kan namelijk, zelfs binnen een serie, nogal uiteenlopen. Niet als het gaat om de basisgegevens als naam, oppervlakte van de grond, taxatie en bedrag aan belasting [...] wel als het gaat om volgorde, indeling en met name uitvoerigheid'.

⁷⁴ Zie Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 86-87.

⁷⁵ Zie De Gooijer, 'Stadsboerderijen in de Vesting Naarden', 11-27.

tegenstelling tot die van het platteland vermelden deze geen totalen, wat de precieze bepaling van de omvang van de verschillende gronden ernstig belemmerde. Ik heb het daarom op schattingen moeten houden (het kohier uit 1553 is grondig bestudeerd en vergeleken met die uit 1543, 1544, 1556 en 1561).

Daarnaast krijgen we weinig tot geen informatie over de gemene gronden. Natuurlijk er is bij benadering wel wat te zeggen over de omvang – door bijvoorbeeld de hoeveelheid grond waarvan we wel de oppervlakte weten af te trekken van het totaal aantal ha in Gooiland. Echter ook die waarde is voor die tijd onbekend en kan alleen worden geschat. De gegevens uit de kohieren en die uit de *Enquete en Informacie* zijn in tabellen verwerkt (zie bijlagen).

Huizen

Het bouwland werd in Huizen ‘korenlandt’ genoemd en het belastbare deel besloeg in 1543 101 morgen. Het was ‘een laicht santland dat myt groeter arbeyt gehouden moet wesen ende mit groete costen tegens weynich profijts [...]’ en lag vrijwel geheel in eigendom.⁷⁶ Het grasland of het zwadland kwam uit op 120 morgen. Bovendien stonden er ‘binnen den dorpe’ ongeveer 130 huizen, waarvan er 28 belastbaar waren.⁷⁷ Er waren 150 belastingplichtigen. In 1544 waren het er 146 en was het ‘goetlant’, zoals het bouwland toen werd genoemd, om en nabij 110 morgen groot. Het grasland besloeg volgens de opgave van 1553 128 morgen en betrof ‘lant dat dijwels mit het water beloept ende is mede zeer ongelick van waarde’.⁷⁸ Het grootste deel was gehuurd (ongeveer 80 %). Het korenland, eveneens geestland genoemd, besloeg nu 152 morgen. In 1561 was het grasland vrijwel gelijk, maar het korenland werd op 184 morgen gesteld. In Huizen zien we in de periode 1543-1561 dus een geleidelijke toename van het aantal belastbare morgens korenland (of geestland), terwijl het areaal grasland vrijwel gelijk blijft.

Hilversum en Bussum

In 1553 gaven de Hilversummers het aantal morgen (120) bouwland op ‘sonder te seggen, wye eygenaar ofte gebruycker daer van is’.⁷⁹ Ook konden ze van het gehuurde land niet zeggen wat de huursommen waren. Het ‘groene’ lant of het grasland was 25 morgen groot, maar ook daar ontbrak het aan verdere kennis. Vandaar dat de taxateurs mededeelden dat het onmogelijk was om op te tekenen wie eigenaar of huurder was.⁸⁰ In de jaren 1543 en 1544 waren er respectievelijk 161 en 164 belastingplichtigen. Zes aangeslagenen gebruikten grasland ‘van ander luyden graslant’.⁸¹

Uit de Hilversumse kohieren blijkt overigens dat er belasting moest worden betaald over de gemene gronden. De Hilversummers klaagden namelijk dat zij ‘hooge inde verpondinge off staende zijn’, terwijl die ‘gemeente’ meer dan een mijl van het dorp aflag.⁸² De Hilversumse meent lag (en ligt) inderdaad nogal ver van de dorpskern (de huidige Kerkbrink tot aan de Groest). De term verponding moet hier worden gezien als de verdeling van de belasting tussen de Gooise dorpen en de stad Naarden. Ook in het Larense kohier uit 1553 werd melding gemaakt van die belasting op de ‘ghemeente’; die bedroeg meer dan de helft of zelfs meer dan die op andere meenten in Holland was gelegd.⁸³ Het bouwland werd in 1556 in schepel opgegeven: 1001. Een schepel bedroeg honderd roeden en achthonderd roeden maakte 1 morgen: het ging dus om iets meer dan 125 morgen.⁸⁴ Echter het totaal opgegeven bouwland was 122 morgen. Het bouwland van de eigenaren werd in 1561 op respectievelijk 662 en 466 schepel gesteld (totaal 1128 schepel is 141 morgen, waarvan 58 morgen schierland). Hilversum kende dus een

⁷⁶ NHA 151.1.nr. 184.

⁷⁷ Ibidem, 2: ‘Binnen den dorpe staen omtrent hondert ende dertich huysen’.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem, nr. 164, 2.

⁸⁰ Ibidem: ‘Omme te seggen off the noemene ende van hoeveel een ijegelijk man eygenaar off bruyker is / is ons onmoeglick omme te seggen off the scrijven’.

⁸¹ NHA 151.1. nrs. 162, 163.

⁸² Het ging om een buitengewone belasting (‘extraordynaris’) ‘aengaende dye ghemeente waer dat dye stede van Naerden mijt dije gemene dorpen van Goylant samelicken een gemeente sijnt hebbende ende gebruycke [...]. Van welcke gemeente dye van Hilversum zeer varre gelegen zijn mijt alle waarheit wel een mijl weecht ende nochtans boven alle andere dorpen daer hooge inde verpondinge off staende zijn’. Ibidem, 164, 5-6.

⁸³ Ibidem, nr. 217.

⁸⁴ Bos-Rops, ‘De tiende penning tussen Vecht en Eem’, 193.

forse daling in het aantal belastbare morgen bouwland (inclusief schierland); van maximaal 294 in 1544 naar 140 in 1561.

Bussum was een klein dorp. Het aantal morgen bouwland was in 1553 het hoogst (28), en in 1543 het laagst (22); maar er lijkt een vrijwel stabiele situatie te zijn geweest. In 1553 stonden er 29 aangeslagen huizen tegenover de 36 haardsteden in 1514.

Laren en Blaricum

Ook Laren kende sinds 1544 een vrij grote daling van het morgental bouwland: van 135 (waarvan 15 morgen schierland) naar 46 naar 45 (waarvan vier morgen schierland) morgen in 1553 en 1556. In 1561 waren het er 83 (waarvan 40 morgen schierland).⁸⁵ De belastinginspecteurs bemerkten een 'grote benautheyt' onder de bevolking vanwege de pest. Daar lag zeer waarschijnlijk de oorzaak van de daling. Overigens is dezelfde ontwikkeling in Hilversum, Bussum en Blaricum te vinden. Huizen en Naarden bleven of gelijk of gaven meer belastbaar land op.

De Laarders pachtten in 1543 en 1544 bouwgrond van de kerk van Naarden (3 morgen), van particulieren uit Naarden (14 morgen) en van de paters van het 'susterhof' (het Mariaconvent, 8,5 morgen) en 'Oude Naarden' (niet het Sint Vitus klooster van regulieren en broeders van Sint Franciscus in de stad, maar een mannenklooster nabij Oud Naarden, 12 morgen), maar ook van particulieren uit Monnickendam (2 morgen).⁸⁶ Het te pachten land was dus niet inheems en besloeg bijna 40 morgen. Het kan dus ook heel goed dat de vermindering van het belastbare morgental in de jaren 1553 en in 1556 deels te maken had met het feit dat de eigenaren belast werden in hun woonplaats (dus in Naarden; helaas heb ik geen overeenkomsten aangetroffen in de Naarder kohieren).

Het kohier van Blaricum uit 1543 vermeldt zeven morgen eigen bouwland, vijftig morgen geestland en twaalf morgen maatland (hooiland). Een jaar later ging het om 65 morgen bouwland, het meeste in eigendom. De 336 schepel 'goet boulant' in 1556 stonden gelijk aan 97 morgen en nog elf schepel bouwland en werden geflankeerd door 55 en een half zwad grasland. In 1561 besloeg het geestland 122 schepel in eigendom en 130 schepel werd gehuurd (252 schepel totaal); daarnaast was er nog 50 morgen 'goet' bouwland.

Naarden

Veel Naarders beschikten over een 'camp', dat wil zeggen een afgesloten en omheind stuk land dat in geen geval tot de gemene gronden behoorde. Daarnaast werd vermeld of een stuk grond buiten- of binnendijs lag; het bouwland werd meestal aangeduid als akkerland. Ook hadden veel Naarders een 'hoefcken' of een 'warmoes hoofcken', een kleine moestuin. De opbrengsten daarvan waren een niet te onderschatten aanvulling op het bestaan. Zoals gezegd heb ik op basis van schattingen de aantallen bouw-, zaai- en grasland bepaald.

De omvang van de boerenbedrijven

In alle dorpen waren de boeren eigenaar of huurder (soms zelfs eigenaar-gebruiker) van minimaal 1 en maximaal 4 morgen bouwland (waarvan een deel meestal schier) met enkele zwaden grasland. Dikwijls werd medegegeeld of het niet schier liggende bouwland 'goet' of zoals in 1543 in Blaricum 'goet engelant' (goed akkerland) betrof. Ook de Naarders hadden meestal niet meer dan een paar morgen bouwland in eigendom of huur. Grote boerenbedrijven, met zestig morgen bouwland zoals in Lier⁸⁷, heb ik dus niet aangetroffen in Gooiland. In de meeste kohieren valt inderdaad te lezen dat de akkers van de afzonderlijke huurders en eigenaren 'ondermalcanderen' lagen en 'cleyne percelen van ackerges' waren.⁸⁸

Het aantal inwoners per woning bedroeg in de dorpen Blaricum en Hilversum 8, in Laren en Bussum 7 en in Huizen en Naarden 5. Opvallend is dat het aantal belastbare huizen in de dorpen en de stad niet significant afwijkt ten opzichte van 1514. Alleen

⁸⁵ NHA 151.1. nrs. 215, 218, 219.

⁸⁶ Ibidem, nrs. 215, 216.

⁸⁷ Bos-Rops, 'De tiende penning tussen Vecht en Eem', 193-192, 196 n. 19.

⁸⁸ NHA 151.1. nr. 164, 3.

Hilversum was rond 1560 een stuk kleiner geworden.⁸⁹ De dorpelingen richtten zich primair op de landbouw, met een grotere concentratie veehouders in Huizen en Blaricum en de schapenhouders en herders waren meer in Laren en Hilversum te vinden. Daarnaast waren in ieder Goois dorp wolbewerkers werkzaam. Kennelijk had de lakenweverij te Naarden een niet te onderschatten economische rol in de regio.

Het ontbreekt jammer genoeg aan voldoende gegevens om in iedere plaats en in ieder jaar waarvoor kohieren zijn overgeleverd de verhouding tussen eigenaren en pachters te berekenen. In 1543 volstond men in Blaricum met de mededeling dat het bouwland zowel door huurders als eigenaars werd gebruikt. In Laren was een nauwkeuriger opgave verzorgd: 38 huurders bewerkten 40 morgen bouwland en negentig Laarders bebouwden hun 'eygen landen'; circa 95 morgen (samen 135 morgen bouwland). De verhouding eigenaar versus huurder was dus zeventig om dertig procent (overigens was daar een jaar later geen verandering in gekomen). In 1553 was het niet mogelijk geweest om 'the theseggen ofte the scrijven hoeveel dat een ygelick man heeft off wat dat een ygelick huerman huert ofte bruyckt dat is ons onmoegelick omme te doen, want daer en zijn gheen jaerlicxe huerluyden maer dat dije eene is bruyckende dat bruyckt dickwelts op een ander jaer weder een ander'.⁹⁰ Ofwel de te huren percelen bleven gelijk, maar de huurders niet.

Omvang bouwland en gemene gronden in de periode 1494-1561

Uit tabel 7 blijkt dat het areaal belastbaar bouwland in de jaren 1543-1561 niet significant daalde of steeg. Uit een vergelijking van de zogenoemde Ronde kaart van Gooiland uit circa 1525 met kaarten uit de negentiende eeuw bleek dat de omvang van het bouwland en de gemene gronden nagenoeg dezelfde was gebleven. De Vrankrijker schatte die van het bouwland op 800 à 900 morgen.⁹¹ Uitgaande van 0,98 ha per morgen ging dat om 784 of 882 ha.⁹² Harten vond dat aan de lage kant. Hij vergeleek kaarten uit het begin van de achttiende eeuw met topografische kaarten uit circa 1850. Daaruit bleek dat zowel de oppervlakte van het bouwland als de oppervlakte gemene grond (5732 ha in 1709 en 5413 ha in 1836) vrijwel niet veranderd was.⁹³ Gemene grond ging verloren door de uitbreidingen van de enen waarover De Vrankrijker sprak; circa 1400 ha tot 1750 en 1340 ha tussen 1750 en 1860. Dat laatste werd door Harten wel overtuigend onbewezen verklaard – opnieuw op basis van een vergelijking tussen oude en jongere kaarten.⁹⁴ Daarom neem ik die eerste 1400 ha in mijn schatting wel mee en die van 1340 ha niet.

Met enige reserve schat ik de gemene gronden in de eerste helft van de zestiende eeuw om en nabij op 7500 ha, namelijk inclusief de 500 ha die nodig waren voor de stichting van 's-Graveland. Het gaat dan om bijna tweederde van Gooiland: meenten, heidevelden, veengebieden en restanten van bossen.⁹⁵ De omvang van de bouwlanden schat ik op basis van het bovenstaande op maximaal 800 ha.⁹⁶

De Gooise marken in de geschiedschrijving

Er is een groot aantal auteurs dat onderzoek heeft gedaan naar de Gooise marken, de erfgooiers en breder, de geschiedenis van Gooiland. Toch zijn de resultaten, laat staan de diversiteit daarvan, niet evenredig groot te noemen. De meest doorwrochte studies verschenen eind negentiende en begin twintigste eeuw, vooral ten gevolge van het feit dat de overheid zich actiever en kordater met de markeorganisaties bemoeide dan voorheen. Dat bracht veel pennen in beweging. Die auteurs schreven voornamelijk over de erfgooiersorganisatie, en gingen niet of nauwelijks in op de bosmarke – sterker, sommige lieten die geheel buiten beschouwing. De auteurs zijn in vier categorieën onder te brengen.

De meeste auteurs uit de **eerste categorie (1837-1898)** bezien het ontstaan en de wording van de erfgooiersorganisatie, alsmede wie daarin gerechtigd zijn, vooral in het

⁸⁹ Het aantal opgegeven huizen is redelijk betrouwbaar, omdat daar het minst mee gesjoemeld kon worden. De inspecteurs konden dat natuurlijk ook gemakkelijk controleren. Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 77.

⁹⁰ NHA 151.1 nr. 217.

⁹¹ De Vrankrijker, *Naerdinclant*, 86-88.

⁹² Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, 28.

⁹³ Harten, 'De genese van het Gooise cultuurlandschap', 100, 115 n. 28.

⁹⁴ Ibidem, 115 n. 28.

⁹⁵ Vgl. De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 32-33.

⁹⁶ In 1875 besloeg Gooiland 11821 ha. Van Hengel, *Geneeskundige plaatsbeschrijving van het Gooiland*, 3.

licht van de contemporaine situatie, waardoor weinig doorwrocht of slechts zijdelings aandacht werd geschonken aan de ontwikkeling van de marken en de gebruiksrechten of aan de situatie(s) in de middeleeuwen. Ook de rechtsposities van de marken, de erfgooiers en hun organisatie staan in dat licht. De negentiende-eeuwse schrijvers hadden kennelijk allen een agenda.

Als gevolg daarvan verscheen een aantal boeken over de erfgooiers dat zich alleen bezig hield met de juridische status van de erfgooiers en die van de markeorganisaties. Deze studies kenden een navenant doel: een bijdrage leveren aan de beëindiging van de rechtsonduidelijkheid van zowel de erfgooiers als hun markeorganisatie en daarmee aan de voortwoekerende conflicten over bestemmingen van gemene gronden (bijvoorbeeld de heideverdelingen van 1836 en 1843). Hoofdmoot waren de vragen: wie zijn de gerechtigden van de Gooise marken, waar komen de gebruiksrechten van de erfgooiers vandaan en wat is de juridische status van hun organisatie?

De **tweede categorie (ca 1900-1912)** bestaat uit schrijvers en pamflettisten uit het begin van de twintigste eeuw. Inmiddels was er onder de erfgooiers ontevredenheid ontstaan. Al sedert de tweede helft van de negentiende eeuw waren rijke en aanzienlijke 'vreemdelingen' lid van de Gooise gemeentebesturen en dientengevolge traden zij geruisloos in het bestuur van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland. Veel erfgooiers zagen dat met lede ogen aan, immers hun werkelijke belangen werden niet meer behartigd. In 1900 werd een vergadering belegd door ontevreden erfgooiers en een nieuw bestuur gevormd onder de naam *Hoofdbestuur van de gerechtigden tot de gemeene heiden en weiden van Gooiland*, later bekend als de nieuwe partij. Tegelijkertijd bleef het bestuur van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland – alras de oude partij genoemd – delen gemene grond verkopen, in erfpacht uitgeven of verhuren (1903). Naar aanleiding van enkele spraakmakende incidenten, zoals het doodschieten van een Larense erfgooiër in 1903 door een veldwachter, laaiden de discussies over wie de gerechtigden van de Vergadering Stad en Lande van Gooiland waren en de aard of het rechtskarakter van hun gebruiksrechten alsmede hun instelling weer op. Ook deze auteurs lieten doorgaans contemporaine politieke wensen en economische verlangens de boventoon voeren als het ging om de historische interpretatie of duiding van de rechtsposities van de (Gooise) marken en de gebruiksrechten van de erfgooiers. Gevolg was de productie van een klein aantal pamfletten en na de uitvaardiging van de Erfgooierswet in 1912 zou het tot 1934 duren voor een serieuze studie verscheen.⁹⁷

De perikelen die leidden tot de uitvaardiging van die Erfgooierswet (1912) en de daarmee veranderende juridische status van de markeorganisatie, van Vergadering naar Vereniging, waren voor velen reden om in de pen te klimmen. Enerzijds bestaat de productie van de **derde categorie (1926-1968)** auteurs uit pamfletten of korte schetsen aangaande de geschiedenis van de erfgooiers naar aanleiding van specifieke gevallen, anderzijds verscheen een drietal monografieën die we als serieuze geschiedwetenschap mogen beschouwen. Ten eerste het nog steeds in vele ogen standaardwerk van Enklaar (1894-1962) en De Vrankrijker (1907-1995), de *Geschiedenis van Gooiland*⁹⁸; ten tweede het proefschrift van Sebus, dat voornamelijk gericht is op de interpretatie van de schaarbrieven en de geschriften van de Huizer schepen Lustigh (1654-1727)⁹⁹, en ten derde de poging van de jurist Van Erk om de strijd over de (gebruiks)rechten van de erfgooiers samen te vatten en af te zetten tegen het 'succes' van de Erfgooierswet.¹⁰⁰

Sebus kon al gebruik maken van baanbrekend werk van Enklaar, die een tweetal jaar daarvoor een grote hoeveelheid middeleeuwse rechtsbronnen van Gooiland had ontsloten.¹⁰¹ Ook had hij de studie van Van Erk tot zijn beschikking. Bovendien liet de toenmalige voorzitter van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, Emil Luden (1863-1942), een boek verschijnen over de erfgooiers, waarin hij trachtte de problematiek in een meer historisch en minder juridisch kader te plaatsen.¹⁰² Daarna bleef het schrikbarend stil, totdat De Vrankrijker in 1968 een boekje liet verschijnen ter gelegenheid van de viering van het zogenaamde duizendjarige rijk van de erfgooiers (refererend aan het

⁹⁷ Sebus, *De Erfgooiers*.

⁹⁸ Enklaar & De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland*, 3 dln.

⁹⁹ Sebus, *De Erfgooiers*.

¹⁰⁰ Van Erk, *De Erfgooierskwesitie*, 92: 'Dat de wet overigens haar ontwerpers tot eer strekt, en volkomen aan haar doel beantwoordt heeft, daarvan getuigen de bloei van Stad en Lande van Gooiland'.

¹⁰¹ MRVG.

¹⁰² Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*.

jaar 968 waarin graaf Wichman van Hamaland zijn leengoederen in Nardinclant aan het stift Elten schonk).¹⁰³

De vierde categorie (1968-2007) tenslotte wordt gevormd door auteurs die zich bo-gen over de Gooise marken na het verschijnen van bovengenoemde herhaling van zetten door De Vrankrijker. Incidenteel verscheen een diepgravend artikel over Gooise aange-legenheden, zoals dat van Janse over de koptienden¹⁰⁴ en een stuk over de processen voor de Grote Raad van Mechelen van Van der Linden (1988).¹⁰⁵ Eerder wijdde Post-huma zijn afstudeerscriptie aan de erfgooiers (1971).¹⁰⁶ Moorman van Kappen sprak in 1980 de scheidende erfgooiers toe en zijn artikel ‘Ongedeeld ten eeuwigen dage’ is mijns inziens het belangrijkste geschrift uit deze groep. Daarnaast werd een aantal mo-nografieën gepubliceerd, waarin de erfgooiers en passant werden behandeld (o.a. *Onder de Hei* van Frits David Zeiler). Een studie naar de geschiedenis van het Nederlandse bos ‘lijdt’ aan hetzelfde euvel, maar J. Buis schonk wel als eerste specifiek aandacht aan de Gooise bosmarke.¹⁰⁷ In 2002 verscheen een overzichtstudie over West-Europese mar-ken, waarbij vergelijking van en het traceren van overeenkomsten en verschillen tussen commons centraal stonden. De Nederlandse situatie wordt door Hoppenbrouwers weer-gegeven. Daarbij is kort aandacht voor de erfgooiersorganisatie. Hoppenbrouwers repte in een noot over ‘abundant literature’ als het over de Gooise marken gaat¹⁰⁸, maar dat is op de keper beschouwd een magere overvloed, vooral als het om de diepte gaat. On-danks enkele artikelen van Leupen, Palmboom en Van Tol die verschenen in het regio-nale tijdschrift *Tussen Vecht en Eem*, blijft het een pover naoorlogs resultaat, maar toch worden de belangrijkste zaken en problemen behandeld die ook in deze studie centraal staan. Tot slot behoren enkele artikelen van mijn hand tot deze categorie. Derhalve is het nodig om per groep de stand van zaken na te gaan met betrekking tot de in dit on-derzoek gestelde vragen.

Categorie 1: 1837-1898

Naar aanleiding van de eerste heideverdeling tussen Domeinen en de Vergadering Stad en Lande van Gooiland (1836) liet de jurist en ingenieur Backer (1798-1864) drie korte stu-dies het licht zien.¹⁰⁹ Daarin liet hij geen spaan heel van de rechten van de erfgooiers. Ook nam hij Perk op de korrel. Dat deed hij met een duidelijke reden: Backer had grootse ont-ginningsplannen en de erfgooiers dwarsboomden hem daarin. De gebruiksrechten van de erfgooiers waren er heus wel geweest, maar de gemeentebesturen waren de eigenaren daarvan of anders gezegd, die konden erover beschikken en dus over beslissen.¹¹⁰

Perk meende dat al in het tijdvak 968-1280 geen eenzijdige rechten bestonden, waarmee hij wilde zeggen dat zowel de markegenoten als de landsheer dan wel grond-heer bepaalde rechten kenden, die ‘[...] of ingekrompen en gewijzigd, naar den geest en de vormen des tijds, doch nimmer eenzijdig bestaan hebbende’.¹¹¹ Volgens Perk trad de graaf op als landsheer of bekrachtigde hij in diezelfde hoedanigheid bepaalde handelinge-n: ‘Zoover de geheugenis en de stukken reiken, bestaat er ten aanzien van de gemeene heiden, weiden en veenen, geen eenzijdig regt, noch van den landsheer, noch van die uit Gooiland; maar worden openlijk aan beide zijden regten erkend’.¹¹²

Ten tijde van het verschijnen van Rinkels dissertatie waren de erfgooiers ‘mannelij-ke afkomelingen der Erfgooiers, wanneer zij een bepaalden leeftijd hebben bereikt en niet bij anderen inwonen’. De vrouwelijke nakomelingen, met uitzondering van de ‘na-gelaten weduwen’ hadden geen zelfstandig gebruiksrecht, terwijl een mannelijk wees-kind dat wel had, maar alleen wanneer hij na de dood van zijn ouders met eventuele zusters in de boerderij bleef zitten. Het gebruiksrecht berustte dan ook op geboorte en

¹⁰³ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*.

¹⁰⁴ Janse, ‘De koptienden als bron voor de economische geschiedenis van het Gooi’, 36-71.

¹⁰⁵ Van der Linden, ‘De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent’, 163-189.

¹⁰⁶ Posthuma, *De geschiedenis van Gooiland gezien in het licht van de problemen der erfgooiers*.

¹⁰⁷ J. Buis, *Historia Forestis*, 154-161.

¹⁰⁸ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 99, n.11.

¹⁰⁹ Backer, *Iets over Gooiland* (1838); *Wie zijn de gerechtigden tot het gebruik der gemeene heiden en weiden van Gooiland* (1839); *Verde-diging van het recht der Stad Naarden en der dorpsgemeenten op de heiden en weiden van Gooiland* (1842).

¹¹⁰ Saillant detail is dat Backer samen met Perk in de directie zat van de Maatschappij ter bevordering van de cultuur in Gooyland.

¹¹¹ Perk, *Verslag ... tot dat gebruik*, 16.

¹¹² Ibidem, 21.

‘aanhuwelijking’. Sommige niet-erfgooiers kregen tegen betaling een bepaald gebruiksrecht, maar dat kon dus ook geweigerd worden. Wanneer een vrouw die van een erfgooiër afstamde, huwde met een ‘vreemde’, dan verloor zij alle aanspraak op het gebruiksrecht, en dat gold ook voor haar kinderen. Op die wijze bleef het gebruiksrecht steeds bij dezelfde families. De erfgooiers zijn in de ogen van Rinkel dus te beschouwen als de ‘lijnrechte afstammelingen’ van de eerste bewoners van de landstreek. Ten aanzien van de omvang van het gebruiksrecht stelde Rinkel dat ieders gebruik ongelijk is, overeenkomstig de behoefte om te bestaan. Hij baseerde dit echter op de contemporaine situatie. Tevens meende hij dat de Gooise marken in de periode 1404-1568 privaatrechtelijke organisaties waren met publiekrechtelijke bevoegdheden, zoals het maken van schaar- en bosbrieven met strafbepalingen.¹¹³

Volgens Rinkel was het echter ‘volkomen zeker’ dat ‘het genootschap der Erfgooiers zijn oorspong niet in een vrije mark heeft gehad’.¹¹⁴ Die zag hij eerder in de zogenoemde hofmark of hofmarkegenootschap. Wanneer de marke ontstond, was volgens Rinkel niet te achterhalen, maar hij nam aan dat een zekere vorm van vereniging bestond vanaf het moment dat de gebruikers het grondrecht als een ‘genootschappelijk’ recht gingen beschouwen en het ook gemeenschappelijk gingen beschermen. In zijn visie bestond de marke al sedert 968, ten tijde van de overdracht van Nardinclant aan het stift Elten.

In 1887 liet A.N.J. Buis (1855-1921) onder het pseudoniem F.A. Buis zijn bijdrage verschijnen,¹¹⁵ vlak na de uitvaardiging van de Markenwet (1886). Hij liet geen misverstand bestaan over zijn gedachten omtrent de verdeling of onteigening van de erfgooiersorganisatie. Sterker, volgens Buis was er geen reden om aan te nemen dat de zogenaamde erfgooiers zich in een marke hadden verenigd. De processen van 1470-1474 maakten volgens Buis nogmaals duidelijk dat een dergelijk lichaam in het Gooi niet bestond of heeft bestaan. Ook toen traden de burgermeesters, schepenen en raden van de stad Naarden en de dorpen in hun hoedanigheid op als verweerders, en niet de marke als een rechtslichaam. Het niet noemen van de marke in de processtukken was voor Buis bewijs genoeg om aan te nemen dat deze toen ook niet bestond.¹¹⁶ In de visie van Buis was er dus geen plaats voor een Gooise marke en zeker niet voor erfgooiers. Sommige Gooiers zouden geheel in strijd met de geschiedenis hun recht (gebruiksrecht) als een erfelijk recht hebben beschouwd, waarbij zij vreemdelingen van dat recht uitsloten. Verkopen van schaarrecht door de stad Naarden toonden aan dat de erfgooiers niet in een lichaam waren vertegenwoordigd; de besturen van de gemeenten bestuurden het ongedeelde land ofwel de gemene gronden.¹¹⁷

Tijdens de geschillen tussen de Vergadering, de gemeente Hilversum en de *Hollandse IJzeren Spoorwegmaatschappij* (HIJSM), verscheen een studie van Molster (1865-1936) naar de eigendom van de gemene gronden, vooral ingegeven door de wens de Markenwet ook van toepassing te laten zijn op Gooiland.¹¹⁸ Direct werd gesteld dat de eigendom niet bij de erfgooiers of hun marke lag; zowel het proces van 1474 als eerder de overdracht van 1280 bewijzen dat de gemene gronden in eigendom waren van de grafelijkheid of overheid. Ten aanzien van het gebruiksrecht beweerde Molster dat het oorspronkelijk aan alle inwoners van Gooiland toekwam; het was zeker niet persoonlijk. Het was voldoende om ingezetene van Gooiland te zijn.¹¹⁹ Hij kwam tot de conclusie dat het gebruiksrecht van oudsher een gemeenterecht is geweest en opvattingen die over persoonlijke rechten van erfgooiers spreken, raakten zijns inziens haast aan volksgeloof.¹²⁰

Categorie 2: circa 1900- 1912

Na de eeuwwisseling verscheen van de hand van de Hilversumse wethouder Jacob Peet Jz (1831-1914) een serie over de Erfgooiers-kwestie. Het eerste deeltje handelt over de ontstane problemen tussen erfgooiers van de nieuwe partij en erfgooiers van de oude

¹¹³ Rinkel, *Bijdrage tot den rechtstoestand der Erfgooiers*, 1-2, 3, 81.

¹¹⁴ Ibidem, 8-17.

¹¹⁵ F.A. Buis, *De heiden en weiden van Gooiland*.

¹¹⁶ Ibidem, 30-32.

¹¹⁷ Ibidem, 33-34.

¹¹⁸ Molster, *De Eigendom*.

¹¹⁹ Ibidem, 23-24.

¹²⁰ Ibidem, 35.

partij. De heideverdelingen van 1836 en 1843 speelden bij die twist een belangrijke rol. Volgens de erfgooiers van de nieuwe partij kregen zij bij die besluiten de eigendom, terwijl Peet meende dat de eigendom werd toegekend aan de *destijds* gerechtigden tot gebruik, namelijk de gemeenten. De erfgooiers werden dus geen eigenaren maar gebruikers, vertegenwoordigd door de gemeenten.¹²¹

Peet was een van de pleitbezorgers van wetgeving, waarbij het hem niet zo veel uitmaakte aan wie de eigendom van de heiden en weiden werd toegekend, want het altijd-durend 'servituut van gebruiksrechten' bleef aan de tegenwoordige en toekomstige erfgooiers. De Vergadering van Stad en Lande zou dan alleen het beheer regelen via de schaarbrieven, feitelijk zoals vroeger.¹²² Interessant is dat Peet mededeelde: 'Men weet ook, dat alle gerechtigden Gooiers, maar niet alle Erfgooiers gerechtigden zijn',¹²³ waarmee hij op de scheiding tussen scharende en niet-scharende erfgooiers doelde.

In deel twee ging Peet dieper in op de eigendoms kwestie, het beheer en het 'rechtsgebruik'.¹²⁴ Volgens Peet viel uit geen enkel stuk op te maken dat de erfgooiers de eigendom van de gemene gronden hadden. De overheid had de soevereine rechten, die door de koningen Willem I (1772-1843, koning van 1815 tot 1840) en Willem II (1792-1849, koning van 1840 tot 1849) overgedragen werden aan de Gooise gemeenten (1836, 1843), die tezamen de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland vormden.¹²⁵ Daarmee kwam het gebruiksrecht van de erfgooiers onder druk te staan: '[...] dat bij de overdracht der gronden in 1836 aan de Vergadering van Stad en Lande in vollen, vrijen en geheelen eigendom het gebruiksrecht der Erfgooiers is vervallen, omdat dit een servituut is, dat op den vollen vrijen en geheelen eigendom niet kan berusten'.¹²⁶ Vandaar dat er een verklaring volgde van de Vergadering waarin werd vermeld dat de gebruiksrechten opnieuw werden toegekend. Immers, zij was als volle, vrije en enige eigenaar daartoe ook gerechtigd. Peet hield overigens de ontevredenheid onder de erfgooiers. Als niet praktiserende erfgooiër sprak hij de wens uit dat de gemene gronden verkocht zouden worden, en ook voor anderen dan alleen erfgooiers voordelen zouden opleveren.¹²⁷

Peet herhaalde zijn opvattingen in deel drie, maar toonde zich daarin ook een behariger van de belangen van de erfgooiers. De op handen zijnde wetgeving mocht de rechten van de erfgooiers niet verminderen.¹²⁸ In deel vier echter trok hij van leer tegen het inmiddels geconcipeerde wetsvoorstel, omdat het louter voordelen opleverde voor de erfgooiers. In zijn hoedanigheid als raadslid van Hilversum heeft Peet gemeend zijn gemeente te moeten beschermen tegen de Erfgooierswet. Zijn grootste punt van kritiek was dat de eigendom niet aan de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland werd toegekend, maar aan de Vereniging, dus aan de erfgooiers, de verzamelde leden. Dat zou ten koste gaan van de belangen van de gemeenten.

Het *Hoofdbestuur der Gerechtigden tot de Gemeene Heiden en Weiden van Gooiland* ofwel de nieuwe partij publiceerde in 1906 een boekje over het onrecht dat de erfgooiers werd aangedaan. Gezwollen proza leidde het werkje in.¹²⁹ Er werden tien zaken behandeld, waarvan die van Harmen Vos, de inzet van militairen ter bewaking van de meent, de houtkap uit protest door erfgooiers en de arrestatie van de voorzitter van de nieuwe partij, Floris Vos (1871-1943), die tijdens zijn arrestatie in het bezit was van een ongeladen zakrevolver, het meest tot de verbeelding spraken. Het was niet meer dan een propagandistisch werkje, waarin wel een fraaie blik werd geboden op de hevigheid van de conflicten. Veel aardiger was het verslag van de advocaat De Ranitz (1865-1928). Hij stond enkele opgepakte erfgooiers juridisch bij en schreef, evenals zijn amice Van Lennep, deels uit ongenoegen een kort verslag (1906). Daarin stelde hij: 'De autoriteiten zenden soldaten en politie op de erfgooiers af en stellen hen met gevangenis zonder hunne rechten en aanspraken te onderzoeken. Zij moeten juist andersom doen'.¹³⁰ Hij pleitte voor een grondig

¹²¹ Peet, *De Erfgooiers-kwestie*, I, 6, 8.

¹²² Ibidem, I, 16.

¹²³ Ibidem, I, 11.

¹²⁴ Ibidem, II, 5.

¹²⁵ Ibidem, II, 14.

¹²⁶ Ibidem, II, 22.

¹²⁷ Ibidem, II, 23.

¹²⁸ Ibidem, III, 18.

¹²⁹ Hoofdbestuur, *Vervolgingen en niet-vervolgelingen*, 1. 'Het Hoofdbestuur acht het van belang, omdat onrecht op den duur slechts in het verborgen kan tieren, de na te melden feiten openbaar te maken, en de weinig aantrekkelijke bloemen, welke op dit veld sedert zeven jaren zijn opgegroeid, tot bevordering van de overzichtelijkheid, thans tot een tuiltje te vergaren'.

¹³⁰ De Ranitz, *Autoriteiten tegen Erfgooiers*, 46.

onderzoek en hekelde het dikwijls gewelddadig ingrijpen van de overheid. De erfgooiers konden pas als misdadigers behandeld worden, als daar reden voor was.

De journalist en jurist Voorbeijtel (1881-1959) deed in 1907 verslag over de perikelen in Gooiland.¹³¹ Het is een bijkans theatrale weergave van de strijd tussen ‘erfgooiers en erfgooiers’, die door Voorbeijtel als een chronisch want jaarlijks terugkerende ziekte werd bestempeld. Aangezien de rechten van de erfgooiers uit de middeleeuwen stamden en dus de ‘rechtsverhouding’ van de erfgooiers verouderd was en diezelfde erfgooiers met elkaar overhoop lagen en een deel daarvan het gezag van het bestuur niet meer erkende en een eigen nieuw bestuur oprichtte, sprak de journalist van een burgeroorlog en een revolutie. Voorbeijtels premisse werd meteen duidelijk: de erfgooiers gedroegen zich onrechtmatig als heer en meester over ‘hun’ grond.¹³²

Voorbeijtel zag de omzetting van het gebruiksrecht van de erfgooiers in een eigendomsrecht (1836, 1843) als de oorzaak van de onenigheden. Immers, het was van groot belang wie over dat eigendomsrecht beschikte: was de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland of waren de gezamenlijke erfgooiers, ‘ieder voor zijn onverdeeld aandeel’, eigenaar? In het laatste geval was hun goedkeuring nodig inzake verkoop of verhuur van gemene grond. Ook konden de gemeenten de eigenaren zijn geweest, want de burgemeesters van die gemeenten vormden samen met enkele raadsleden de Vergadering van Stad en Lande van Gooiland en konden krachtens een bestuursbesluit tot verkoop of verhuur overgaan.¹³³

Categorie 3: 1926-1968

Het provinciale statenlid Thomassen ging in 1926 in op artikel 39 van de Erfgooierswet, luidende dat de eerste vijftien jaar geen sprake kon zijn van volledige ontbinding van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland. Het jaar daarop (vijftien jaar na 1912: 1927) zou dus de eerste mogelijkheid zijn om een voorstel tot ontbinding te doen. Thomassen was echter geen voorstander. Het leek hem zelfs een ramp. Een verdeling van het gemeenschappelijk bezit zou louter chaos opleveren, naast onverstandige investeringen in afscheidingen. De versnippering van de meenten zou voor de scharenden niets dan ellende opleveren.¹³⁴ Maar hoe zat het dan met de niet-scharenden? Deze zouden bij het voortbestaan van de Vereniging hetzelfde profijt hebben: ‘niets en nog eens niets’.¹³⁵ Thomassen deed daarom een voorstel om de zaak gedeeltelijk te ontbinden. De meenten bleven onder gemeenschappelijk beheer en in bezit van de erfgooiers, maar de heiden en de bossen zouden aan de gemeenten moeten toevallen. Zowel voor de scharenden als de niet-scharenden zou dit voordelig zijn: de scharenden konden blijven boeren, en de niet-scharenden zouden (eindelijk) voordeel kunnen trekken van hun erfgooierschap, namelijk een deel van de opbrengst van de verkoop van de heiden en de bossen.¹³⁶ In 1932 werd dit voorstel trouwens uitgevoerd; grote delen heiden en bossen werden verkocht, echter niet aan de gemeenten maar aan het Goois Natuurreservaat.¹³⁷

Enige tijd daarvoor besloot de toenmalige voorzitter van het bestuur van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, Emil Luden, zelf de pen ter hand te nemen.¹³⁸ In zijn bespreking van de vroegste tijd beweerde hij: ‘Het Friesche recht op het gebied van grondbezit, het marken- en erfrecht, gold in deze landstreek, wellicht is ook de zelfbewuste vrijheidszin, welke den Erfgooiër eigen is, oorspronkelijk uit de vermenging met het Friesche ras ontstaan’.¹³⁹ De Gooiers zouden in de loop van de tijd ‘vrije mannen’ zijn geworden, vermoedelijk als gevolg van hun onderhorigheid aan Elten. Zeker was, aldus Luden, dat zij lang voordat het op schrift werd gesteld, het recht van grond- en bosgebruik bezaten, net als het gebruik van weiden en het bezitten van woningen en wapens.¹⁴⁰

¹³¹ Voorbeijtel, *De Strijd in het Gooi*.

¹³² Ibidem, 2.

¹³³ Ibidem, 4.

¹³⁴ Thomassen, *Erfgooiers en andere Gooiers*, 1-3.

¹³⁵ Ibidem, 9.

¹³⁶ Ibidem, 10.

¹³⁷ Zie Kos en Abrahamse, *Erfgooiers*, 118-147.

¹³⁸ Luden, *Het Gooi en de erfgooiers*. Hij deed dat trouwens al veel eerder in het Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij van 1 november 1918, onder de titel ‘Stad en Lande van Gooiland’. Het heeft ten grondslag gelegen aan het hier te bespreken werk.

¹³⁹ Ibidem, 9.

¹⁴⁰ Ibidem, 18.

Luden zag in de eerste schaarbrief en de daaropvolgende confirmatie van de Hollandse graaf de grondslagen van alle regelingen van de rechten van de erfgooiers, 'tot op den huidigen dag'.¹⁴¹ Erfgooiers waren 'inheemse' lieden die aan zekere eisen voldeden. Zij werden vertegenwoordigd door de 'Gemene Waerscip', totdat later een scheiding noodzakelijk was tussen de uitheemse en de inheemse bevolking.

In zijn bespreking van de latere schaarbrieven haalde Luden Hugo de Groot aan. Deze schreef in zijn inleiding tot de Hollandse rechtsgeleerdheid: 'De Goyers hebben erfelijk bruyk (en sulx een bruyk dat hun van hunne Gooysche voorouders is opgekomen van 't Goyersbosch, waartoe behoort regt van scharing op Meentelanden)'. Hieruit maakt Luden op dat de eenvoudige erfgooiër de vertegenwoordiger was van een oud geslacht, een *staak* uit de oorspronkelijke bewoners van het gewest; een man van wie zijn verre voorouders sedert onheuglijke tijden in Gooiland landbouw bedreven. Luden wierp op basis van de beperkingen van de schaarbrieven, en vooral die uit 1455, de stelling dat *alle* inwoners van de streek en daarmee de gemeenten gebruiksrecht of zelfs eigendomsrecht op de gemene gronden zouden hebben.¹⁴² En dat was ook het doel van zijn studie: het bewaken van de rechten van de erfgooiers.

Daarna was het de beurt aan Enklaar en De Vrankrijker. Zij verdeelden de Gooise geschiedenis in drieën. Enklaar nam de middeleeuwse periode voor zijn rekening, en dat was, gezien zijn specialisme, niet vreemd. Zijn theses stonden in het licht van de volgende theorie: De landsheerlijkheid in Nardinclant was ontstaan uit de immuniteitsrechten van het stift Elten.¹⁴³ De volledige immuniteit onttrok Nardinclant aan de invloed van de graven en lokale potentaten of usurpatoren. Het verschijnsel dat geestelijke stichtingen, zodra in bezit van de immuniteit, hun rechtsmacht uitbreiden over omliggende gebieden en zich van de grafelijke gezagsrechten meester maakten, was volgens Enklaar een normaal verschijnsel: 'Daar van den graaf van Naardingerland in de eeuwen van de Eltensche heerschappij over Het Gooi gezwegen wordt, lijkt het me waarschijnlijk, dat zijn bevoegdheden aan de abdij zijn gekomen en dat de Eltensche landsheerlijkheid een grafelijkheid is geweest'.¹⁴⁴ Elten wist die immuniteitsrechten uit te breiden tot quasi-grafelijke gezagsrechten.

Vervolgens werd de sprong gemaakt naar de Hollandse periode. De *macht* (de bedoelde gezagsrechten) werd met het grondbezit in 1280 aan de Hollandse graaf overgedragen. De redenen hiervoor werden gezocht in de grote afstand tussen het stift en Gooiland en moeilijkheden met onwillige leenmannen en de opkomst van de heren Van Amstel. Wat betreft de onvrijheid of vrijheid van de Gooiers of 'Naardingerlanders', was Enklaar duidelijk. Ze waren oorspronkelijk onvrij, getuige het noemen van *mancipia* in 968 – weliswaar niet direct in verband met Nardinclant – en het voorkomen van keurmedigen en tijnsplichtigen in later tijden. Op den duur zou de onvrijheid steeds lichter zijn geworden.¹⁴⁵

In het tweede hoofdstuk vroeg Enklaar zich af hoe de belangengemeenschap is ontstaan die het gebruiksrecht van de bodem verwierf, ofwel 'de roemruchte Erfgooiersmarke'.¹⁴⁶ Hij viel meteen met de deur in huis: De Gooise marke was een grondheerlijke marke en die zag rond 1300 het licht. De veronderstelling dat de marke al in de Eltense periode bestond, was volgens Enklaar niet houdbaar. Er waren geen bronnen voorhanden die daarover iets zeggen en hij wees op het proces van 1470, waarin de vertegenwoordiger van de Gooiers het volgende naar voren bracht: '[...] dat oick de voirseide eysscher [graaf van Holland], zo hij procedeerde, nimmermeer duechdelic en soude konnen bewijzen, dat ten tijden als Goylant den grave van Hollant bij der voirseider abdisse verpacht worde, dese gemeynte, dair questie om is, yet bij derselver abdisse gepossesseert was'.¹⁴⁷ Er viel dus niet te bewijzen dat de abdis de gemeente waarover de kwestie was gerezen ten tijde van de verpachting van Gooiland aan Holland in bezit had gehad of dus bestond. Enklaar stelde: 'Men kan dus van een grafelijk eigendomsrecht op de Gooische gronden spreken, als men maar in het oog houdt, dat de abdij als

¹⁴¹ Ibidem, 21.

¹⁴² Ibidem, 25.

¹⁴³ OSU I nr. 129 (973) en OSU I nr. 146 (996).

¹⁴⁴ Enklaar en De Vrankrijker, *Geschiedenis van Gooiland I*, 11-16.

¹⁴⁵ Ibidem, 19-23.

¹⁴⁶ Ibidem, 37.

¹⁴⁷ Ibidem, 38.

bloot-eigenares nog steeds rechten erop kon laten gelden'.¹⁴⁸ In zijn ogen was het oorspronkelijke eigendomsrecht van de abdis verworden tot een bloot-eigendomsrecht. Opvallend is hoe Enklaar het verweer van de Gooiers in 1470 interpreteerde. De Gooiers zouden de '[...] gemeynte altijd rustelicken ende vredelicken gebruyct ende beseten [hebben], ymmer van zo lange tijden, dat nyemende van den contrarie te gedenken en wair'.¹⁴⁹ Dit argument werd door Enklaar terzijde geschoven met de zin: 'Het is bekend, hoe kort menschenheugenis in de Middeleeuwen duurde!'.¹⁵⁰ De Gooiers hebben zich volgens Enklaar pas na de overdracht van hun gewest aan Holland in een marke georganiseerd.¹⁵¹

Hoe dat is gegaan, is Enklaar niet duidelijk geworden. Om die reden gaf hij de optie dat de grondrechten van de Gooiers terug te voeren waren op een *schenking* van de landsheer, maar daar is geen enkel bewijs voor. Ten tijde van het ter perse gaan van de *Geschiedenis van Gooiland* in 1938 luidde de opvatting over de oorsprong van de erfgooiersorganisatie dan ook: een grondheerlijke marke, ontstaan op gronden, die door de abdis van Elten aan de graaf van Holland in eigendom waren overgedragen. Het was geen hofmarke in enge zin (dat wil zeggen dat de oorsprong van gemene gronden te zoeken was in het domein van een heer die de bewoners gebruiksrechten op de gemene gronden had gegeven), want 'de twaalfde eeuwse curtis Naardingerland lijkt wat lang geleden om nog op het einde der dertiende eeuw oorsprong van een marke te kunnen zijn'.¹⁵²

Categorie 4: 1968-2007

Studies over Het Gooi of de erfgooiers verschenen na de publicatie van de *Geschiedenis van Gooiland* mondjesmaat. In 1968 publiceerde de rechterhand van Enklaar, De Vrankrijker, ter gelegenheid van het zogenaamd duizendjarige rijk van de erfgooiers, een studie met de titel: *Stad en Lande van Gooiland. Geschiedenis en problemen van de erfgooiers 968-1968*. Het betrof een gedenkboek; het bood geen nieuwe inzichten of andere opvattingen dan die De Vrankrijker samen met Enklaar had geformuleerd. Het bevat enkele curieuze hoofdstukken met evenzo curieuze titels, bijvoorbeeld: 'VIII. Erfgooiers anders dan anderen?', waarin tevens de Huizer klederdracht ter sprake komt.¹⁵³ Wel is De Vrankrijker in latere artikelen genuanceerder over enkele zaken, bijvoorbeeld over het verband tussen de mislukte bevrijdingscampagne van Floris V door Nardinclanders en de schenking van gebruiksrechten aan de Nardinclanders, en die tussen de Stad en Lande en de Eltense tijd.¹⁵⁴

In 1980 liet Moorman van Kappen zijn licht over de erfgooiers schijnen, ter gelegenheid van de opheffing van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland.¹⁵⁵ Het is een belangrijk artikel: voor het eerst, althans voor het eerst in die mate, werden vraagtekens gezet bij de postgevatte ideeën over de erfgooiers en de Gooise marke.¹⁵⁶ Belangrijker waren de vragen die Moorman van Kappen stelde over de juridische status van de marke. Hij ging eerst in op de gemene gronden en het rechtskarakter van de 'Erfgooiersgemeenschap' en daarna op de lacunes en controversen in de bestaande literatuur.

Moorman van Kappen zag in de 'goede luden van Gooiland', die genoemd worden in een oorkonde uit 1403 en in de eerste schaarbrief uit 1404, een marke in *subjectieve* en *objectieve* zin. Hij noemde het zelfs een omvangrijk markegenootschap, gezien het grote areaal gemene grond en de ruime kring van gerechtigden, woonachtig in één van de vijf Gooise dorpen met daarbij nog de poorters van Naarden. Deze Gooise mark had in zijn ogen een aantal eigenaardigheden. Drie aspecten werden door hem belicht.

De Gooise collectieven waren volgens Moorman van Kappen van oorsprong geen *vrije* of *eigen* mark, maar een grondheerlijke. De markegenoten hadden als collectiviteit slechts gebruiksrechten ten aanzien van de gemene gronden, terwijl de blote eigendom

¹⁴⁸ Idem.

¹⁴⁹ Idem.

¹⁵⁰ Ibidem, 39: 'Wie het bestaan van een marke in Gooiland in den tijd der Eltensche heerschappij aanneemt, dien valt de bewijslast daarvan toe; en hij zal zich door het volstrekt zwijgen der bronnen tot de onmogelijkheid van zijn bewijsvoering gebracht zien'.

¹⁵¹ Ibidem, 39-40.

¹⁵² Idem.

¹⁵³ De Vrankrijker, *Stad en Lande van Gooiland*, 120, 134.

¹⁵⁴ De Vrankrijker, 'Erfgooiers', 91-92.

¹⁵⁵ Moorman van Kappen, 'Ongedeeld ten eeuwigen dage', 8-25.

¹⁵⁶ Ibidem, 10.

daarvan toekwam aan een ander, namelijk de landsheer, in dit geval de graven van Holland.¹⁵⁷ Hiermee stemde hij in grote delen overeen met de opvatting van Enklaar, met één belangrijk verschil, namelijk dat de laatste mijns inziens terecht het stift Elten als de bloot-eigenaar aanstipte (zie hoofdstuk 4). De opvatting dat er in de oud Germaanse tijd al marken zouden hebben bestaan en dat die vrij of eigen waren, werd door Moorman van Kappen verworpen. Hij plaatste het ontstaan van grondheerlijke marken in de loop van de late middeleeuwen, veroorzaakt door een vermindering van de woeste gronden door ontginningen en een bevolkingstoename. Vele marken waren geen vrije of zuivere marken, maar eerder mengtypen.

Het tweede aspect behelsde de beperking van het aantal gerechtigden. De vijftiende eeuwse schaarbrieven vertonen een steeds strakkere en gedetailleerde reglementering van het gebruik van gemene gronden. Niet alleen werd verkwesting tegengegaan, maar ook de verlening van schaarrechten door de stad Naarden aan haar nieuwe poorters. Bovendien werd immigratie vanuit het Sticht bemoeilijkt door Utrechters het schaarrecht te onthouden. Volgens Moorman van Kappen evolueerde het schaarrecht rond het midden van de vijftiende eeuw van een zakelijk aan een hoeve verbonden bezit tot een persoonlijk recht, uitsluitend toekomend aan *man uit man* in Gooiland geboren, die daar woonden en een agrarisch bedrijf voerden: erfgooiers dus: 'Het erfelijk karakter van dit recht zal later in de benaming Erfgooiers treffend tot uitdrukking komen'.¹⁵⁸

Het derde aspect betrof de verstrengeling van de marke-organen met die van de stad Naarden en die van de dorpen. Treft men in de marken in het oosten van Nederland een markegerecht aan, een periodiek samenkomende vergadering van de gerechtigden, onder leiding van een – meestal gekozen – markerechter die rechterlijke en bestuurlijke macht uitoefende, bij de Gooise marke die gericht was op de gemene gronden was daarvan geen sprake. Het waren de schepenen van Naarden en de dorpen die markezaken afhandelden, dus de gewone met lage of dagelijkse rechtsmacht beklede gerechten onder leiding van schouten. Grote vergaderingen werden wel gehouden, maar waren uitzonderingen. De sinds de zestiende eeuw optredende Vergadering van Stad en Lande van Gooiland kende verordenende en bestuurlijke bevoegdheden, maar de vergadering werd gevormd door de 'burgemeesteren' van de stad Naarden en de 'buurmeesteren' van de dorpen.¹⁵⁹

Na Moorman van Kappen's artikel is het lange tijd stil, totdat K.P.J. Janse zich concentreerde op een specifiek Goois verschijnsel, namelijk de koptienden.¹⁶⁰ Van der Linden publiceerde vervolgens een belangrijk artikel over de Grote Raad en de Gooise meent, waarin hij korte metten maakte met de idee dat de Hollandse graaf gebruik *moest* maken van zijn wildernisregaal om vat te krijgen op de Gooise marke.¹⁶¹ Daarna was het de beurt aan Palmboom, die in drie korte artikelen uiteenzette wat de aard van die koptiende is geweest (op basis van onderzoekgegevens uit haar studie naar het kapittel van Sint-Jan).¹⁶² Zij reageerde op eerder verschenen stukken van Van Tol, die zowel op de koptienden als de keurmeden en zwadetijsen (belastingen rustend op de maatlanden) ingaan.¹⁶³ Onder andere op basis van bevindingen van Palmboom en in weerwil van die van Van Tol, concludeerde Leupen dat de erfgooiers of hun voorlopers nimmer vrijen in de eigenlijke zin zijn geweest.¹⁶⁴ Hij voegde een belangrijk aspect aan de problematiek toe, namelijk het verband tussen de Karolingische tijd of de tijd van het bloeiende hofstelsel en de erfgooiersorganisatie. Volgens Leupen werden de Eltense onvrijen in de twaalfde eeuw praktisch eigenaren van de grond en het erf waarop ze al eeuwen als onvrije hoevenaars hadden gewerkt, net als van de daarop staande huizen.¹⁶⁵ Bij de grond hoorden gebruiksrechten op de gemeenschappelijke gronden. Echter die rechten had een hoevenaar niet als individu, maar die deelde hij met de andere boeren: het collectief. Hierbuiten vielen de engen en sommige hooilanden, waarover een gebruikstijns moest worden betaald. De rechtsopvol-

¹⁵⁷ Ibidem, 14. Moorman van Kappen zag dus de landsheer als bloot-eigenaar, terwijl dat volgens mij de abdis van Elten was. Zie hoofdstuk vier. In feite zou hij dan moeten spreken over een landsheerlijke marke (vanaf 1404); ik veronderstel dat de erfpachtconstructie uit 1280 de kwalificatie grondheerlijk in de literatuur heeft bewerkstelligd.

¹⁵⁸ Ibidem, 16.

¹⁵⁹ Ibidem, 17.

¹⁶⁰ Janse, 'De koptienden als bron voor de economische geschiedenis van het Gooi, 1500-1850'.

¹⁶¹ Van der Linden, 'De Grote Raad van Mechelen en de Gooise meent'.

¹⁶² Palmboom, 'De Gooise koptienden, tiend of tijns?' en 'Het goederenbezit van het kapittel van Sint Jan in het Gooi' (I-II).

¹⁶³ Van Tol, 'De Zwadetijs en de koptienden die de Gooiers betaalden aan Hoog Elten' en 'De Zwadetijs, die de Gooiers wel en de keurmede die ze al dan niet verschuldigd waren aan het Sint-Janskapittel te Utrecht'.

¹⁶⁴ Leupen, 'Erfgooiers: vrij of onvrij?', 135-139.

¹⁶⁵ Ibidem, 137.

gers van de voormalige onvrijen in het Gooi ontwikkelden zich tot een bevoorrechte kaste van grondeigenaren, aldus Leupen.¹⁶⁶

Tot slot is het noodzakelijk artikelen van eigen hand te noemen. Niet alleen omdat delen daarvan in dit proefschrift zijn terechtgekomen, maar ook en vooral omdat eerdere conclusies aan revisie onderhevig zijn gebleken. In de jaren 1996-1998 verscheen een drietal artikelen: over de opvolger van de curtis Nardinclant, de schaarbrieven en de Katentol.¹⁶⁷ In 2000 was ik mede-auteur van een stuk over Naarden, naar aanleiding van het 650-jarige bestaan van die stad.¹⁶⁸ Na een artikel over Eltense gebeurtenissen, waarin de machtsstrijd in Hamaland tussen Balderik en Adela enerzijds en centrale en lokale overheden anderzijds centraal stond, werd in 2004 de samenvatting van de eerste twee hoofdstukken van deze studie in het *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* gepubliceerd.¹⁶⁹ In het *Historisch-Geografisch Tijdschrift* verschenen in 2004 en 2005 twee artikelen over bepalende gebeurtenissen in de achttiende en negentiende eeuw (Namenlijst en kaarten 1708-1723; de heideverdelingen van 1836 en 1843).¹⁷⁰ Tot slot werd in 2007 in samenwerking met Karin Abrahamse *Erfgooiers. Ten eeuwigen dage* gepubliceerd. Naast een tekst werd daarin een groot aantal afbeeldingen opgenomen.

De belangrijkste revisie heeft betrekking op wat er precies werd overgedragen: ook de ongecultiveerde gronden gingen over naar de Hollandse grafelijkheid en werden niet uitgezonderd. Bovendien trad de Hollandse graaf in zowel de lands- als grondheerlijke voetsporen van het stift Elten. Daarnaast opperde ik in eerdere publicaties dat de gebruiksrechten van de Gooiers daarbuiten stonden, maar dat is veeleer een mentale kwestie geweest die overigens wel uit de bronnen is te destilleren (zie hoofdstuk vier). De gebruiksrechten *ontkiemden* en *ontwikkelde* zich wel ver voor 1280.

Alles overziend hebben vrijwel alle auteurs vooral geworsteld met de rechtspositie van de Gooise marken en die van haar gerechtigden, later erfgooiers genoemd. Vaak werd een opvatting gekleurd door het directe belang van de auteur. De meeste auteurs uit de eerste twee categorieën hadden een specifiek doel, ingegeven door een al dan niet slepende kwestie aangaande de bestemming van gemene grond. In feite bleef de rechtsonzekerheid van de Gooise marken en de erfgooiers tot en met de uitvaardiging van de Erfgooierswet bestaan. Nadien verschenen de studies van Sebus, Van Erk en Enklaar en De Vrankrijker, maar ook deze schrijvers leken niet van enige vooringenomenheid gespeend. Bovendien lieten deze auteurs de belangrijkste vragen eigenlijk onbeantwoord, namelijk: wat/wie is een erfgooiër? En waar kwamen de gebruiksrechten op de gemene gronden vandaan? De dikwijls eigentijdse blik verhinderde de beantwoording van die vragen. Daarnaast liet men het Eltense verleden links liggen, tenminste, als het aankwam op de Gooise boeren en hun marken. Globaal kan worden gesteld dat de meeste auteurs zich geen rekenschap gaven van de onverenigbaarheid van gewoonterechtelijke gebruiksrechten met het Romeinsrechtelijke begrip eigendom. Tevens werd te weinig aandacht besteed aan de uitdijende lokale, regionale en nationale overheden die als vanzelf botsten met de belangen van de Gooise boeren. Moorman van Kappen en Leupen deden dat wel. Op basis van hun weliswaar korte doch belangwekkende artikelen konden vragen worden geformuleerd die in dit onderzoek centraal staan. Deze studie borduurt derhalve deels op hun inzichten voort. Verder ben ik schatplichtig aan Enklaar als het gaat om het verband tussen de immuniteitsrechten van het stift Elten en de ontwikkeling van het *beneficium* Nardinclant (of *beneficia*) naar een *terra* Nardinclant (968-1280). En aan Van der Linden is het te danken dat ik het hoe en waarom van de processen in 1470 en 1474 beter heb kunnen weergeven.

Bronnen

Voor het onderzoek is uit de volgende archieven en bronverzamelingen geput. Sommige onderdelen daarvan worden meer ampel in de hoofdstukken besproken, zoals de schaar-

¹⁶⁶ Ibidem, 138-139. Vgl. Leupen, 'Erfgoed van erfgooiers. Meer dan een Goois belang?'.

¹⁶⁷ Kos, 'De Gooise Marke. Opvolger van de curtis Nardinclant?'; 'Van der Scaringe. De middeleeuwse schaarbrieven van de Gooise marke' en 'Eens gegeven blijft gegeven. Naarders in het gedrang bij de Katentol'.

¹⁶⁸ Van Engen, Kos en Rutte, 'Eenen neuen stede, ergens daer sij ons ende haer ter besten oorbaer staedt'.

¹⁶⁹ Kos, 'Machtsstrijd in Hamaland' (2002) en 'De goede luden van Gooiland' (2005).

¹⁷⁰ Kos, 'De erfgooiers en hun gemene gronden; de namenlijst en kaart(en) 1708-circa 1740. Wie bent u en wat heeft u?' en 'De verdeling van Gooise gemene gronden in de eerste helft van de 19^e eeuw (1836-1843)'.

en bosbrieven en het koptiendenarchief. Eerder besprak ik de *Enquete* (1494), de *Informacie* (1514) en de kohieren van de tiende penning (1543-1561). Hieronder volgt een globaal overzicht.

*Archieven van de Vergadering en de Vereniging
van Stad en Lande van Gooiland*

De archieven van de *Stichting Stad en Lande van Gooiland*, de rechtsopvolger van de ontbonden Vereniging, bevinden zich sedert 1993 in het Stads- en streekarchief te Naarden.¹⁷¹ De meeste archivalia hebben betrekking op de negentiende en twintigste eeuw, maar een klein deel herbergt stukken uit de periode 1400 tot 1900. Daaronder bevindt zich een negental perkamenten charters, maar de belangrijkste bronnen zijn de privilegeboeken van Naarden.¹⁷²

Aanvankelijk bestond het archief louter uit die charters en wat onduidelijke paperassen. Het werd bewaard in het stadhuis van Naarden.¹⁷³ In de twintigste eeuw werden initiatieven genomen om archiefstukken boven water te krijgen die in het Stad en Lande archief zouden thuishoren. Ook werden er pogingen gedaan om de boel te ordenen. De ordening geschiedde zonder onderscheid te maken tussen oud archief en nieuw archief, ofwel het onderscheid tussen het archief van de Vergadering (voor 1914) en dat van de Vereniging (na 1914). Het onderliggende argument was dat veel oude stukken en ooit genomen en vastgelegde besluiten van invloed konden zijn op nieuw te nemen maatregelen. Een archiefcommissie in 1976 besloot tot de oprichting van een Stichting Stad en Lande van Gooiland. De voornaamste taak van die stichting is het beheren, onderhouden en bewaren van het erfgooiersarchief. De stichting werd ook de eigenaar en is dat tot op de dag van vandaag.

Het bestuur van de stichting wordt min of meer samengesteld zoals het markebestuur werd samengesteld: twee bestuursleden moeten uit erfgooierskringen afkomstig zijn. Een clausule in de stichtingsakte luidt dat het archief bij een ooit te vormen streekarchief moet worden ondergebracht (een regionaal historisch centrum bijvoorbeeld). Het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum komt daarvoor niet in aanmerking, simpelweg omdat het niet de archieven van Naarden en Huizen beheert. Gedurende de jaren 2003-2007 werd het archief opnieuw geïnventariseerd en deels verfilmd, in het kader van het project *Metamorfoze* van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. Dat leverde een nieuwe en beredeneerde inventaris op.¹⁷⁴ Inmiddels is de scheiding tussen oud en nieuw archief aangebracht.

Enkele originele aktes zijn op deze plaats vermeldenswaardig. Bijvoorbeeld de akte over de vernietiging van het vonnis van het Hof van Holland door de Grote Raad in 1474 en een op dezelfde dag uitgevaardigde akte van Karel de Stoute, waarin hij zijn deurwaarder gelast om die uitspraak uit te voeren.¹⁷⁵ Ook een omslag bestaande uit extracten uit een van de privilegeboeken van de stad Naarden van de sententie van 1474 en gecombineerde afschriften daarvan in het Frans en Nederlands is interessant te noemen.¹⁷⁶

Een zeer belangrijke bron bevindt zich ook in dit archief: het betreft een privilegeboek met afschriften waarvan gebruik is gemaakt van de drie privilegeboeken van de stad Naarden.¹⁷⁷ Dit privilegeboek wordt altijd als 'boekje' geduid. Ik ga ervan uit dat de afmetingen daaraan debet zijn. Het is inderdaad, vergeleken met andere privilegeboeken, klein van stuk, maar het telt ruim 300 pagina's. Het werd vervaardigd door Pieter Aelmanszoon. Hij was secretaris van Naarden in de eerste helft van de zestiende eeuw.¹⁷⁸

¹⁷¹ Dekema, 'De overdracht', 12-14.

¹⁷² VVSLVG 3685; 3686; 3687; 3688; 3689-3705.

¹⁷³ Dekema, 'De overdracht', 17.

¹⁷⁴ Baas e.a., *Inventaris van de archieven van de Vergadering en de Vereniging van Stad en Lande van Gooiland (1422) 1650-1977 (1994)*.

¹⁷⁵ VVSLVG 2374, 2375.

¹⁷⁶ VVSLVG 2380.

¹⁷⁷ VVSLVG 3688, met een verkorte inhoudsopgave.

¹⁷⁸ Op de eerste bladzijde staat: 'Blijkens mededeeling van Mr. Gratama, in zijn artikel een dingtaal van Naerden-Gooiland is dit privilegeboek, behoudens een paar uitzonderingen, geschreven door Pieter Aelmanszoon welke in de eerste helft van de zestiende eeuw secretaris van Naerden was'. Zie Enklaar, 'Drie politieke gedichten uit de eerste regeringsjaren van Karel V', 136; Gratama, 'Een dingtaal van Naerden-Gooiland', 98.

Oud Archief Naarden: de privilegeboeken van de stad Naarden

Enklaar heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de privilegeboeken van Naarden. Eerst stelde hij het privilegeboek dat vervaardigd werd door een zekere Van Ackenaar aan de orde. Hij voltooide het in 1618, maar zijn werk werd door jongere handen aangevuld en geïndiceerd. Het tweede privilegeboek is vervaardigd in de periode 1620-1638, waaraan een ouder privilegeboek ten grondslag moet hebben gelegen, gezien de verwijzingen naar folia van een ander register. Dat moet dan een verloren exemplaar geweest zijn, omdat de verwijzingen niet corresponderen met bijvoorbeeld het privilegeboek van Stad en Lande of het privilegeboek opgemaakt door Van Ackenaar. Echter het werk werd verrijkt met aantekeningen van een zeventiende eeuwse hand, Hubertus Berchius 'Nardenus', op basis waarvan Enklaar concludeerde dat dit tweede privilegeboek afgeschreven werd van een ouder exemplaar (of exemplaren). Het derde privilegeboek kent het opschrift 'Privilegien ende willekeuren der stede Naerden', vervaardigd door onder andere Jacob Amelissen Kock.¹⁷⁹

Archief van de Graven van Holland 1189-1581 (circa 1650).

Het archief van de graven van Holland bevat rekeningen van rekenplichtige ambtenaren, zoals de baljuwen en de rentmeesters. Voor dit onderzoek zijn de rekeningen van de rentmeesters en baljuwen van Amstelland, Waterland en Zeevang onderzocht (1306-1375), evenals de rekeningen van de baljuwen van Amstelland en Waterland (1351-1387) en de rekeningen van de rentmeesters van Muiden en Gooiland (1430-1590). Tot 1469 waren dat ook de rekeningen van de baljuwen. Daarna werden aparte rekeningen van de baljuwen van Muiden en Gooiland opgemaakt (1469-1503). In dit archief bevinden zich ook de originele charters, zoals die over de overdracht van Gooiland aan Holland (1280) en de zoen tussen Floris V en Gijsbrecht van Amstel (1285). Uiteraard zijn de rekeningen van de trezorier ook bekeken. Tevens werd het archiefblok Grenzen van Gooiland (3.01.10.3) doorgeleefd.

Vervolgens werd ook gekeken in het archief van de Grafelijkheidsrekenkamer of Rekenkamer der Domeinen van Holland (1425; 1446-1728; 1793) en het archief van de Staten van Holland voor 1572.

Archief Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen

In de archieven van het Hof van Holland en de Grote Raad van Mechelen komt Gooiland veelvuldig voor. Ten aanzien van de stukken die betrekking hebben op de Grote Raad is er een en ander gepubliceerd. Er bestaat een monografie getiteld *Gooilanders voor de Grote Raad 1470-1572*, van Koster-Van Dijk. Deze studie verscheen in 1979. De meest belangrijke beroepszaken zijn opgenomen, bovendien uitgebreid met een lijst van wat er precies in het dossier zit. Ook de chronologische lijsten van de geëxten-deerde sententiën zijn waardevol te noemen. Het archief van het Hof van Holland is de laatste jaren druk bezocht door mediëvisten, zoals Bos-Rops, Le Bailly, Damen, Van den Arend en Glaudemans. Van hun studies heb ik dankbaar gebruik gemaakt. Inmiddels is een nieuwe inventaris verschenen.

De collecties Albertus Perk

De Hilversumse notaris Albertus Perk speelde halverwege de negentiende eeuw een belangrijke rol bij de heideverdelingen tussen Domeinen en de erfgooiers. Naast notaris was hij voorzitter van de erfgooiersorganisatie, gemeentesecretaris, wethouder en directeur van de *Maatschappij tot bevordering van de cultuur in Gooiland*. Ook was hij een fervent onderzoeker. In die hoedanigheid schreef hij een boek getiteld *Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruikregten op de heiden en weiden in Gooiland; bijzonder in betrekking tot de vraag, wie de gerechtigden zijn tot dat gebruik*. Tijdens zijn studie wist hij veel originele archiefstukken in particulier eigendom te verwerven. Te-

¹⁷⁹ MRVG, xix-xxv.

vens heeft hij vele andere stukken gezien die verloren zijn gegaan. Ook maakte hij aantekeningen over bijvoorbeeld de schaar- en bosbrieven, verzamelde hij afschriften en gedrukte versies daarvan en bewaarde hij aantekeningen en stukken betreffende 's-Graveland (periode 1619-1887). Al deze soms hoogst particuliere maar evenzo interessante stukken berusten in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum en in het Noord-Hollands archief te Haarlem.

Koptiendenarchief

Een van Perks meest spectaculaire aankopen was het recht op de koptiende, waardoor hij ook eigenaar werd van het bijbehorende archief (1852). Al in 1836 had hij het in bewaring gekregen van de toenmalige eigenaar van de koptienden, Jhr. Mr. Henrik Hoeufft van Velzen. De belangrijkste bronnen in het koptiendenarchief lijken de gaderboeken te zijn; vrij handzame op agenda's lijkende registers. Daarin staan alle koptiendplichtigen vanaf 1502 tot en met 1835 genoteerd. Achter de namen staan de te betalen bedragen of te leveren natura. Naast de gaderboeken is er door de aankoop van Perk een groot aantal bronnen bewaard gebleven, zoals twee getuigenverklaringen over het gebruik van het bos uit 1531 en 1534, een stel afschriften van de bosbrieven en fraaie tot de verbeelding sprekende briefjes van een heer van Nijenrode. Ook hiervan berust een deel in het Noord-Hollands archief te Haarlem en een deel in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek te Hilversum. Hoe is dat zo gekomen?

Al tijdens Perks leven zijn de stukken aan een kleine diaspora begonnen en na en tot ver na zijn dood doken ze zo nu en dan op. Zo kwam het Goois Museum (thans Museum Hilversum) in 1941 in bezit van een groot aantal archiefstukken, afkomstig uit de nalatenschap van de Hilversummer C.L. Heek.¹⁸⁰ Daaronder bevonden zich documenten uit het koptiendenarchief. Heek had ze weer verkregen uit de nalatenschap van Perk. Na ordening en bewerking verhuisde dit archiefblok naar Haarlem, maar een deel van de archiefstukken ging naar het streekarchief te Hilversum, en sommige documenten bleven achter in het museum. Die werden later ook naar het Hilversumse archief overgebracht. Er zaten ook 'nieuwe' documenten tussen, over het klooster Oud-Naarden en de hofstede Oud-Naarden. Ook paperassen die handelen over buitenplaatsen en 's-Graveland kwamen tevoorschijn.¹⁸¹ Na de Tweede Wereldoorlog werd het particuliere archief van Perk door het Goois Museum aan het streekarchief overgedragen. Ook het notarieel archief kwam in bezit van die archiefdienst.

Interessant is dat in het koptiendenarchief stukken worden bewaard die sterke gelijkenis vertonen met stukken in de Hilversumse collectie Albertus Perk, bijvoorbeeld leenakten en afschriften, notities en aantekeningen van Perk. Dan is er ook nog een Haarlemse collectie Albertus Perk. Met andere woorden, het archief van Albertus Perk, inclusief het koptiendenarchief, is door omstandigheden versnipperd geraakt en overeenkomstig in de archieven terecht gekomen. De stukken in het koptiendenarchief te Haarlem en die in beide collecties Albertus Perk vormen naar mijn, overigens bescheiden want niet archivistische mening, een archiefblok, met uitzondering van zijn notariële akten.

Belangrijke gedrukte bronnen

Belangrijke informatieverstrekker is een eind veertiende en begin vijftiende-eeuws Eltens pachtregister (circa 1380-circa 1440).¹⁸² Het wemelt daarin van relictten die verwijzen naar domaniale beheersstructuren. Het is grofweg in vier secties verdeeld: eerst de hoven, dan de pachtgoederen, vervolgens de eigen goederen en tot slot de leenuitgiften. Uit deel één van het pachtregister blijkt dat Elten in die periode nog over een groot aantal hoven beschikte, waarvan sommige al verworven waren in de tiende eeuw.¹⁸³ Het gaat om de hoven in Appel, Brummen, Renkum, Arnhem, Elten zelf met de hof in ne-

¹⁸⁰ Het Goois Museum heet sedert 2004 Museum Hilversum.

¹⁸¹ De Vrankrijker, 'Inventaris van het Koptiende-archief', 18.

¹⁸² Het pachtregister werd samen met een *necrologium* van het stift Elten in 1854 uitgegeven door N.C. Kist, en beide originelen verdwenen. Tersteeg vond zowel het *necrologium* als het pachtregister in Moskou. Inmiddels zijn de bronnen op microfilm beschikbaar in het Gelders Archief (Arnhem). Tersteeg, 'Het Eltense *necrologium* te Moskou teruggevonden', 288-289. Zie Van Schaik, *Walfridus van Bedum*, 60-61, 125 n. 112.

¹⁸³ Kist, 'Tynsboek', 133-175. OSU I nr. 127 (970): *Id est curtem...et omnia, que predictus videntur pertinere curtibus...mancipiis...*

der-Elten, (Sunderwije), Eltingen (tussen Groessen en Duiven gelegen) en Emmerik. Onder de vele hoven ressorteerden goederen waarvan de pachters verplicht waren tijnsen in geld en natura af te dragen. Het tweede deel beslaat de pachtgoederen, waarvan bijvoorbeeld Nardinclant en de bekende Katentol¹⁸⁴ deel uitmaken, die overigens ook sedert de tiende eeuw tot het bezit van het stift behoorden. In het derde deel worden de *eigen* goederen van het stift opgesomd: in Nijkerk, Putten, Voorthuizen en Brummen. Deze ressorteerden onder de hof te Appel. Te Arnhem, Rheden en Lochem waren ook eigen goederen te vinden. Daarna volgen de lenen en het register wordt afgesloten met de rechten die het stift op de nalatenschap van zijn eigen lieden kon laten gelden. De term 'eigen' moet hier worden opgevat als horig en behorend tot het stift. Verder bevat het een vrij omvangrijk deel toevoegingen, zoals afschriften van oorkonden en testamenten, teksten over de verkiezingswijze van de abdis en de gewoonten van het stift. Het werd geschreven door twee handen en het zou een vervanging van een ouder exemplaar zijn geweest. De eerste hand schreef van circa 1380 tot ongeveer 1400 en noteerde sectie één tot en met drie. De tweede hand nam sectie vier voor zijn rekening en ving aan rond 1400 en eindigde circa 1440.¹⁸⁵

Een tweede belangrijke bron is een aantal door Enklaar verzorgde transcripties van Eltense rechtsbronnen. Met name de verslagen van geschillen die in Veluwe hofgerichten werden beslecht, laten licht schijnen op de werking van de hoven. De hofgerichten functioneerden op het einde van de Middeleeuwen nog volop; de hofgenoten vormden nog steeds een zogenoemde echte, met een eigen en besloten rechtskring binnen de kaders van een domein. Ook blijken zij nog in grote mate horig te zijn.¹⁸⁶

De gegevens uit bovenstaande bronnen geven een goede indruk van de manier waarop Elten zijn grootgrondbezit of domeinen exploiteerde en in welke rechtsverhouding de daarin woonachtige en werkende lieden stonden ten opzichte van het stift. Een zeer belangrijk gegeven is de datering; zowel het pachtregister als de Veluwe stukken stammen uit de late middeleeuwen. De hoeveelheid elementen dat verwijst naar oudere structuren is echter zodanig groot, dat er met een voldoende mate van betrouwbaarheid conclusies kunnen worden getrokken over de tijd daarvoor. Nemen we dan de derde bronnenverzameling ter hand, dan is het ook mogelijk die gegevens te combineren met betrekking tot het Gooiland.

Het betreft een verzameling middeleeuwse rechtsbronnen van Gooiland, eveneens door Enklaar getranscribeerd en onderdeel uitmakend van de bekende reeks *Verslagen en mededeelingen* [...] *Oud Vaderlandsche recht*. Uit zowel Nederlandse als buitenlandse archieven werd een aanzienlijk aantal stukken bijeengebracht dat louter handelt over Gooiland. Voor het onderhavige is het meest geput uit de onderdelen de landsheerlijkheid, de grenzen, de rechten der abdij Elten na 1280, de venen en de rechtspraak.¹⁸⁷ Daarnaast verzorgde Enklaar een uitgave van de verslagen van de zojuist genoemde Pieter Aelmanszoon. Gedurende de jaren 1525-1527 was de laatste erop uitgetrokken om wetenswaardigheden los te peuteren bij de Gooise bevolking over Gooiland, zoals de grenzen, de ligging van hofsteden en andere interessante zaken.¹⁸⁸

De hierboven genoemde bronverzamelingen hebben vooral betrekking op Elten en Gooiland. De meer op Holland gerichte verzamelingen zijn, naast het bekende oorkondenboek van Holland en Zeeland, uiteraard de memorialen van de grafelijke raad die zich in het archief van het Hof van Holland bevinden, maar inmiddels geheel ontsloten zijn. Het betreft een enorm aantal notities over allerlei zaken. Ook de gedrukte versies van de grafelijke rekeningen zijn vermeldenswaardig en ten nutte geweest van dit onderzoek.

¹⁸⁴ Ibidem, 155: 'It. Wt den tolle to Deunter [Katentol] als men dat tolle gelt betaelt to Elten so is men voer van den gelde schuldich jaerlix Martini der koken to Elten XII a. groet'.

¹⁸⁵ Ibidem, 174-176. In het Huis Bergh (museumcollectie) bevindt zich een tweede necrologium, daterend uit het jaar 1453. Tot circa 1800 werden aantekeningen toegevoegd. Helaas bevat het geen pachtregister.

¹⁸⁶ Enklaar, 'Onuitgegeven Rechtsbronnen betreffende de abdij Elten', 136-163.

¹⁸⁷ MRVG.

¹⁸⁸ Aelmanszoon, Pieter, *Zestiende-eeuwsche wandelingen*. Zie voor de precieze datering, Enklaar, 'De oudste kaarten van Gooiland en zijn grensgebieden', 186-187.